

Een steeds hechter verbond tussen de volkeren van Europa

Het devies van de Europese Unie: in verscheidenheid verenigd op weg naar een steeds hechter verbond tussen de volkeren van Europa. Cultuur, taal, religie en recht in Europa; viermaal anders en eender. Welke bijdrage kan het recht leveren aan de bestrijding van de aanzwellende eurofobie?

Rome, 25 maart 1957

Hare Majesteit de Koningin der Nederlanden was op 25 maart 1957 'vastberaden, de grondslagen te leggen voor een steeds hechter verbond tussen de Europese volkeren.' De president van de Bondsrepubliek Duitsland verkeerde op die dag 'in dem festen Willen, die Grundlagen für einen immer engeren Zusammenschluß der europäischen Völker zu schaffen.' De presidenten van Frankrijk en Italië uitten vergelijkbare gevoelens van groeiende saamhorigheid: 'déterminés à établir les fondements d'une union sans cesse plus étroite entre les peuples européens, determinati a porre le fundamenta di una unione sempre più stretta fra i popoli europei.' Zijne Majesteit de Koning der Belgen koesterde zijn vastberadenheid in de drie talen van zijn onderdanen: Nederlands, Frans en Duits. Hare Koninklijke Hoogheid de Groothertogin van Luxemburg had genoeg aan de twee talen die in haar land in 1957 als officieel werden erkend: Duits en Frans. Het Lëtzebuergesh verkreeg die status eerst in 1984.

Op 25 maart 1957 werd in Rome in het door Michelangelo ontworpen *Palazzo dei Conservatori* het Verdrag tot oprichting van de Europese Economische Gemeenschap ondertekend. Het Verdrag van Rome was opgesteld in vier even authentieke talen: Frans, Duits, Italiaans en Nederlands.

Vijftig jaar later het Verdrag van Lissabon. Inmiddels is de Europese Unie gegroeid: van zes naar zevenentwintig lidstaten; van vier naar drieëntwintig even authentieke talen: Bulgaars, Deens, Duits, Engels, Estisch, Fins, Frans, Grieks, Hongaars, Iers (*Gaeilge*), Italiaans, Lets, Litouws, Maltees, Nederlands, Pools, Portugees, Roemeens, Sloveens, Slowaaks, Spaans, Tsjechisch, Zweeds.¹

In het Verdrag van Rome werden 'de *grondslagen* gelegd voor een steeds hechter verbond tussen de Europese volkeren.' In de ogen van de verdragsluitende staten is vijftig jaar later onmiskenbaar vooruitgang geboekt. Het Verdrag betreffende de Europese Unie (VEU),

¹ Met ingang van 1 juli 2013 hebben de Kroaten met rugnummer 28 het speelveld van de Europese Unie betreden.

laatstelijk gewijzigd op 13 december 2007, 'markeert een *nieuwe etappe* in het proces van totstandbrenging van een steeds hechter verbond tussen de volkeren van Europa (art. 1 VEU).

Gebleven is het verlangen naar een steeds hechter verbond tussen *volkeren*. De vraag is niet of het Verdrag van Rome La République Française en het Koninkrijk der Nederlanden steviger heeft aaneengesmeed, maar of het een hechter verbond heeft tot stand gebracht tussen het Franse en het Nederlandse *volk*. Zijn de betrekkingen tussen Fransen en Nederlanders intensiever dan in de jaren vóór 1957? Het gaat hier om de *interne* groei van de verbondenheid. Van *externe* groei van het verbond tussen de volkeren van Europa is sprake wanneer de Polen, Tsjechen en Hongaren toetreden tot de Europese Unie. In dit opzicht is de groei sinds 1957 spectaculair: een ruime verviervoudiging van het aantal volkeren op weg naar een steeds hechter verbond.

Een steeds hechter verbond; hecht, hechter, hechtst. Wat is het hoogst denkbare niveau van hechtheid van het verbond tussen de volkeren van Europa? Is dat het verdwijnen van de laatste Fransman, Nederlander en Duitser en het verschijnen van het Europese volk?

Waar bleef het Zeeuwse volk? In de twaalfde eeuw was Theofried van Echternach nog vol ontzag. In zijn *Vita Willibrordi* schreef hij over de Zeeuwen:

'Een woest volk is dit, dat wetten noch verordeningen vreest, dat geen juk, gezag of teugel gewend is, koppig van aard, en licht in beweging te brengen als de golven der zee.'²

De Zeeuwen verloren hun identiteit als zelfstandig volk. Voortaan moeten zij het doen met een volkslied: 'Zo blijven wij met hart en mond, Met lijf en ziel: goed Zeeuws, goed rond.' Het Nederlandse volk werd als politieke eenheid gesmeed door de *Staatsregeling voor het Bataafsche Volk* uit 1798:

'Het Bataafsche Volk, zig vormende tot eenen ondeelbaren Staat, en bezeffende, dat het voornaame bederf van alle Regeeringen gelegen is in de miskennis der natuurlijke en geheiligde regten van den Mensch in maatschappij, verklaart de navolgende stellingen als den wettigen grondslag waarop Het zijne Staatsregeling vestigt.'

Hoe klinkt dit: het Europese volk, zich vormende tot een ondeelbare Staat...?

Het is wijs 'het proces van totstandbrenging van een steeds hechter verbond' ruim vóór het bereiken van dit toppunt van eenwording te staken. Aan een E PLURIBUS UNUM (uit velen één), gevolgd door ONE NATION UNDER GOD, de banieren van de Verenigde Staten van Amerika, zijn de volkeren van Europa niet toe.³ De wijsheid van deze

² P.J. Meertens en Anne de Vries, *De Nederlandsche Volkskarakters*, Kampen 1938, p. 245.

³ Wel is in 2004 door het Europese parlement een Europees motto gekozen: *In Varietate Concordia*, In verscheidenheid eendracht. Het lot van de volkeren van Europa: in vertaling uiteen. Unité dans la

zelfbeperking heeft vooral betrekking op eenwording in staatsrechtelijke zin. Een publiekrechtelijke verhouding van ondergeschiktheid van Nederland, Frankrijk en Duitsland ten opzichte van de Europese Unie, vergelijkbaar met de staatsrechtelijke positie van Californië, Arizona en Maine ten opzichte van de federale regering van de Verenigde Staten van Amerika is geen lonkend perspectief. Daarvoor is het verschil in de wijze van ontstaan van de Verenigde Staten en de Europese Unie te groot. De *Founding Fathers* konden in hun *Declaration of Independence* (4 juli 1776) met de hand op het hart verklaren dat de dag was aangebroken waarop 'it becomes necessary for one people to dissolve the political bands which have connected them with another' (cursivering toegevoegd). Op 25 maart 1957 waren de ondertekenaren van het Verdrag van Rome volstrekt niet bevoegd te spreken uit naam van één volk dat de politieke banden wilde aanhalen.

Zoals hierna blijkt, is een steeds hechter verbond tussen de volkeren van Europa ook mogelijk in andere dan staatsrechtelijke zin.

Hoe bestaat het: een verbond tussen volkeren?

Een verbond tussen volkeren; uit juridisch oogpunt zijn de begrippen 'verbond' en 'volk' niet zonder probleem. Om met het laatste te beginnen: een volk beschikt niet over rechtspersoonlijkheid en kan dus geen verbond sluiten. Staten hebben wel rechtspersoonlijkheid en kunnen met andere staten een verbond sluiten. Daarbij kunnen zij voor de individuele leden van hun volk rechten en plichten in het leven roepen. Het Nederlandse volk heeft geen rechten en plichten; Nederlanders hebben rechten en plichten. Ook het begrip 'verbond' heeft geen vastomlijnde juridische betekenis. Het heeft een bijbelse klank: 'God sprak tot Noach en zijn zonen: hierbij sluit ik een verbond (*berith*) met jullie en je nakomelingen.'⁴ Voor 'verbond' kiezen de Franse, Duitse en Engelse versies van art. 1 van het Verdrag betreffende de Europese Unie (VEU) de term 'union'. Het is uiteraard zaak de betekenis van 'verbond' en 'union' niet uiteen te laten lopen. Bovendien ligt een organische opvatting van 'verbond/union' voor de hand. Het in art. 1 VEU bedoelde verbond beschikt over groeikracht; het kan hechter worden.

Een en ander brengt mee dat *verbond* niet moeten worden begrepen als 'contract' of 'verdrag', maar als *verband*. Een hechter *verband* tussen de volkeren van Europa is zeker bereikbaar en voor een deel ook reeds door het bestaan van de Europese Unie gerealiseerd. Om het Griekse en Perzische volk hechter aaneen te smeden, spoorde Alexander de Grote zijn soldaten aan in het huwelijk te treden met vrouwen uit het Perzische rijk. Zelf gaf hij het goede voorbeeld (Roxane, Barsine, Parysatis). Meer dan tienduizend van zijn soldaten

diversité; Einheit in Vielfalt, In verscheidenheid verenigd. Concordia betekent niet 'eenheid' en ook niet 'verenigd', maar 'eendracht'; *varietas* betekent niet 'veelvoud' maar 'verscheidenheid'.

4 Genesis 9:8-9.

gaven gehoor aan zijn oproep.⁵

De Europese Unie laat de interne markt het werk doen. Hoe vrijer het verkeer van personen, des te groter de kans dat twee uit verschillende lidstaten afkomstige personen duurzaam met elkaar verbonden raken.

Nu is 'verband' een ruime term die op zichzelf beschouwd niets zegt over de aard van het verband. 'In verband met werkzaamheden aan het spoor rijden geen treinen tussen Leiden en Schiphol.' Hier is het verband tussen de werkzaamheden aan het spoor en het ontbreken van treinverkeer tussen Leiden en Schiphol redengevend. Wat is de aard van het verband tussen twee of meer volkeren? Soms louter geografisch. 'Het Albanese volk leeft ten Noorden van het Griekse volk.' Voor de periode tot 1985 was daarmee alles gezegd. Onder het communistisch bewind van Enver Hoxha leefden de Albanezen volstrekt geïsoleerd van de rest van de wereld.

Het verband tussen de volkeren van Europa waarop art. 1 VEU doelt, is van velerlei aard, maar heeft als gemene deler dat het steeds gaat om een verband van communicatieve aard. Ook het vrij verkeer van goederen, zoals de export van tienduizend flessen Château Coulon van Frankrijk naar Nederland, is niet slechts een grensoverschrijdende verplaatsing van voorwerpen van stoffelijke aard, maar vergt een reeks taaldaden: onderhandelen, het contract sluiten, het vervoer regelen.

Een hechter *verbond* tussen het Franse en het Nederlandse volk, opgevat als een hechter *verband* tussen beide volkeren. Er zijn weinig belemmeringen voor een huwelijk tussen Françoise en Frits, samen verblijf houdend, beurtelings in Parijs en Appingedam. Maar ook weinig belemmeringen voor een huwelijk tussen François en Frits, een verbintenis die sinds kort in beide landen wordt erkend.

De lidstaten hebben waarden gemeen, waaronder in de eerste plaats: eerbied voor de menselijke waardigheid (art. 2 VEU). Lang niet alle lidstaten erkennen de geldigheid van een huwelijk tussen twee personen van gelijk geslacht. Het is blijkbaar mogelijk waarden gemeen te hebben zonder het eens te zijn over wat die waarden in een concreet geval meebrengen.

Niet alleen het vrije verkeer van goederen als auto's, wijn, olijfolie en vaatwasmachines is onderworpen aan de tucht van markt, maar dat geldt ook voor de uitwisseling van ideeën over wat de menselijke waardigheid in een bepaald geval inhoudt. Hebben gehuwden van gelijk geslacht het recht om een gezin te stichten (art. 12 EVRM) en ouders te worden van een kind? Of heeft een kind recht op ouders van verschillend geslacht? Het Hof voor de Rechten van de Mens in Straatsburg gunt de nationale staten met betrekking tot dit soort vragen doorgaans *a wide margin of appreciation*.

Verbond, verband, verbinding; het is de *uitwisseling* van goederen, diensten en ideeën die een band schept. Ruil is reeds sinds prehistorische tijden de grondslag van het verbond tussen volkeren: vuurstenen bijlen tegen potten van gebakken klei; ploegscharen tegen huwbare meisjes.

⁵ Arrianus, *Alexandrou anabasis*, VII, 4.

Rijke verscheidenheid van cultuur

Het Verdrag betreffende de Europese Unie koestert de verscheidenheid. IN PLURIBUS FELICITER, in veelvoud voorspoedig:

'De Unie eerbiedigt haar rijke verscheidenheid van cultuur en taal en ziet toe op de instandhouding en de ontwikkeling van het Europese culturele erfgoed.' (art. 3 lid 3 VEU).

Eerbiediging van haar rijke verscheidenheid van cultuur en instandhouding en ontwikkeling van het Europese culturele erfgoed. Bestaat dat wel: het Europese culturele erfgoed? Wat is het méér dan de optelsom van het Duitse, Franse...Roemeense culturele erfgoed?

Is het beeld van Uta van Naumburg in de Dom van Naumburg Duits cultureel erfgoed en het beeld van Maria met kind in het portaal van het kartuizerklooster Champmol in Dijon Frans cultureel erfgoed? En als we zeggen dat beide beelden behoren tot het Europese culturele erfgoed, wat zeggen we dan meer dan dat Duitsland en Frankrijk deel uitmaken van Europa, het westelijk aanhangsel van de Euraziatische landmassa?

Europa is niet slechts een geografisch begrip, het is ook een marktplaats voor de uitwisseling van nieuwe ideeën. De Meester van Naumburg liet in zijn Uta van Naumburg niet, zoals tot dan toe gangbaar was, een engel zien van het type dertien in een dozijn, maar een echte vrouw met een eigen individualiteit.

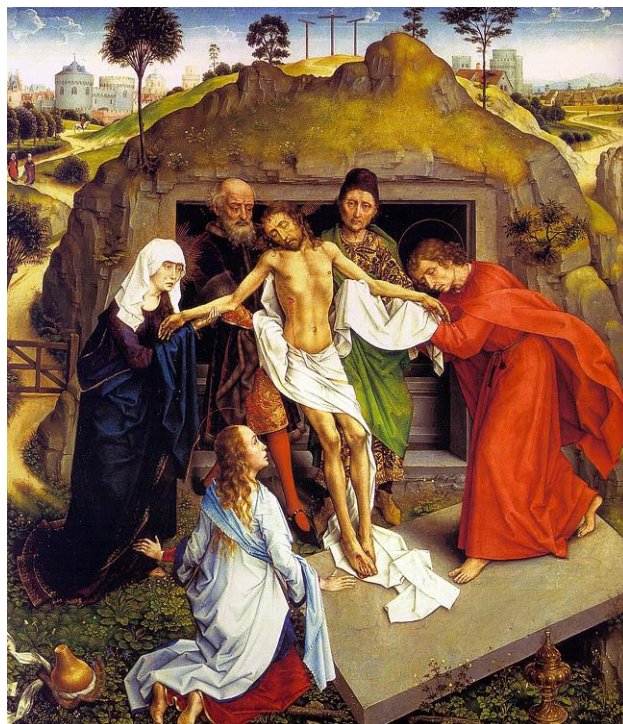
De weg naar meer realisme in de beeldende kunst werd ook ingeslagen door onze landgenoot Claus Sluter, geboren in Haarlem in 1350. Hij reisde naar Dijon naar het hof van Karel de Stoute en hield aldaar de beweeglijke Maria met kind, een beeld dat in kunstgeschiedkundige kringen wordt gerekend tot de *internationale* gotiek.

Europees cultuurgoed is meer dan de optelsom van Duits, Frans...Roemeens cultuurgoed. Het is de vermenigvuldigde opbrengst van Europa opgevat als transnationale dialoog. Vele grensoverschrijdende wegen leiden naar de schilder Jan van Eyck, zoals recent te zien was op een tentoonstelling in het Rotterdamse museum Boymans Van Beunigen.

Uta van Naumburg en Maria met kind in Dijon zijn kunstwerken, bestemd om duurzaam ter plaatse te blijven. Wie ze wilde zien moest naar Naumburg en Dijon reizen. Een vrij verkeer van kunst kwam op gang toen kunstenaars voor de Europese markt gingen werken en zich toededen op de productie van schilderijen ter decoratie van het interieur van de huizen van welgestelde burgers, zoals deze *Drie Gratiën* van Lucas Cranach de Oudere.

Lucas Cranach de Oudere (1472-1553),
Drie Gratiën, Louvre, Parijs

Rogier van der Weyden, *Graflegging*, omstreeks 1460,
Olieverf op eiken paneel, Uffizi, Florence

Een fraai voorbeeld van grensoverschrijdende kunsthandel als drijfveer voor verrijking van de verscheidenheid van kunststijlen is de hierboven afgebeelde, in opdracht van de (bankiers)familie de' Medici geschilderde Graflegging. Het werd geschilderd in Brussel door Rogier van der Weyden, die naar alle waarschijnlijkheid inspiratie putte uit een hem door de opdrachtgevers toegezonden schets van de hieronder afgebeelde Graflegging van Fra Angelico. Dit schilderij was door de familie de' Medici enkele jaren tevoren geschonken aan de kloosterkerk San Marco in Florence.⁶

Het is niet slechts het rijkere vergezicht (de contouren van Jeruzalem) en de toevoeging van twee menselijke figuren (bij Fra Angelico: het lijk van Jezus, Jozef van Arimathea, Maria en Johannes, de geliefde leerling van Jezus; bij Rogier van der Weyden daarnaast ook nog Nicodemus en Maria Magdalena) die de Graflegging van Rogier van der Weyden verheffen boven die van Fra Angelico. Door confrontatie met – vooral Italiaanse – schilderstijlen klommen de Vlaamse Primitieven tot eenzame hoogte in de Europese schilderkunst van de vijftiende eeuw.

⁶ Stephan Kemperdick, Rogier van der Weyden, Keulen 1999, p. 119.

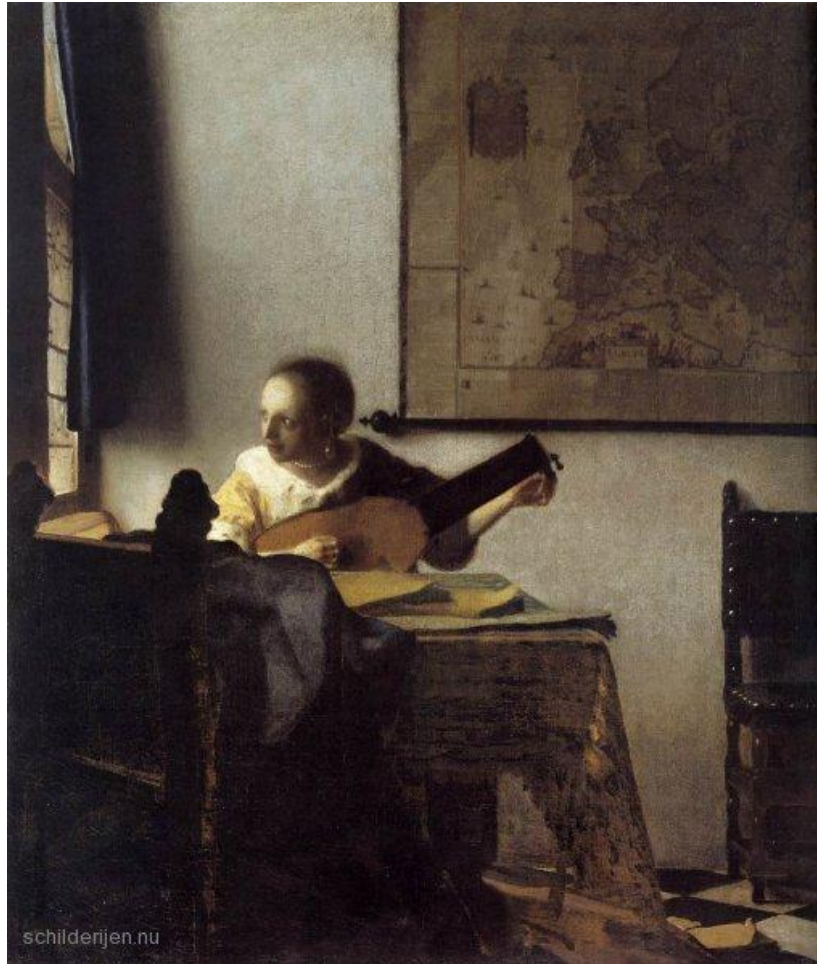

Fra Angelico, Graflegging, omstreeks 1440, tempera,
Alte Pinakothek, München

Pieter Bruegel de Oude (1525-1553), *Luxuria*, uit de serie 'De Zeven Zonden'

Toepassing van verveelvoudigingstechnieken (houtsnede, kopergravure en ets) leidde tot verdere 'democratisering' van Europees kunstbezit. In grote oplagen vond de kopergravure *Luxuria* (wellust) van Pieter Brueghel de Oude haar weg naar de Europese verzamelaar.

Johannes Vermeer (1632-1675), *Luitspeelster*,
Metropolitan Museum of Art, New York

Landkaarten waren zeer geliefd als wandbekleding.⁷ Dit valt te zien op veel van de weinige schilderijen van Johannes Vermeer. Achter zijn *Luitspeelster* prijkt een op linnen geplakte kaart van Europa. Een uitrolbare landkaart aan de muur vormde het bewijs dat de eigenaar een man van de wereld was en leverde stof voor een gesprek op niveau.

⁷ Paul Binding, *Imagined Corners*, exploring the World's First Atlas, London 2003, p. 37.

Theatrum Orbis Terrarum, 1570

De publicatie van *Theatrum Orbis Terrarum* in 1570, een atlas samengesteld en van begeleidende tekst voorzien door Abram Ortelius uit Antwerpen, was een Europese gebeurtenis van de eerste orde. De Atlas beleefde vele herdrukken en verscheen in een reeks talen (Latijn, Nederlands, Frans, Duits, Spaans, Italiaans, Engels). Ortelius reisde naar Frankrijk, Italië en Duitsland (de beurs van Frankfurt) en kocht aldaar landkaarten. De hier afgebeelde kaart van Europa is het resultaat van Europese samenwerking. De kaart is samengesteld uit cartografisch materiaal van de Zweed Olaus Magnus, de Vlaming Gerard Mercator, de Engelsman Anthony Jenkinson en de Italiaan Gastaldi.⁸

Kaarten als deze hebben het beeld van Europa geëit op het netvlies van de ontwikkelde Europeaan. Zou in de negende eeuw aan Eginhard, de zeer geleerde biograaf van Karel de Grote, zijn gevraagd de omtrek van diens rijk te tekenen, dan zou hij daarvan weinig hebben terecht gebracht. Vooruitgang in de cartografie heeft dat veranderd. Sinds de zestiende eeuw heeft de Europeaan een onuitwisbare voorstelling van Europa als eenheid en verscheidenheid.

8 Paul Binding, *Imagined Corners*, exploring the World's First Atlas, London 2003, p. 218.

Als eenheid, afgezet tegen wat Europa niet is: de witte vlek in het Oosten, Tartaria, en de witte vlek in het zuiden, Barbaria. In het uiterste Westen komt nog juist het puntje van het achtenzeventig jaar tevoren ontdekte Amerika om de hoek kijken.

Als verscheidenheid: de kaartenmaker heeft de grenzen van de verschillende landen helder ingekleurd. Op deze kaart is de grens tussen Frankrijk en Duitsland stevig aangezet.

Cartografie is steevast ideologie. Op het titelblad van het *Theatrum Orbis Terrarum* troont bovenaan Europa, daaronder, staand Azië (links) en Afrika (rechts). Geheel onderaan, liggend, naakt, met pijl en boog, Amerika. In haar linkerhand houdt zij een afgehouden mannenhoofd. Het beeld van de Indiaan als koppensneller en scalpenjager is gevestigd.

De rijke verscheidenheid van cultuur is wat de beeldende kunst betreft het best gewaarborgd door verspreiding van het culturele erfgoed. In een terugkeer van schilderijen van Vermeer die zich nu bevinden in Wenen, Berlijn en Parijs is weinig winst gelegen. Eerbiediging van de rijke verscheidenheid van cultuur is niet gebaat bij het devies: Nederlandse kunst in Nederlandse musea, Franse kunst in Franse musea. Slechts intensivering van de uitwisseling van Franse en Nederlandse kunst leidt tot een steeds hechter kunstzinnig verbond tussen beide volkeren van Europa.

Babylon in Europa

'De Unie eerbiedigt haar rijke verscheidenheid van taal.' De Franse versie luidt: 'Elle respecte la richesse de sa diversité linguistique.' Het Frans onderstreept nog krachtiger dat de verscheidenheid van talen moet worden aangemerkt, niet als straf zoals de Babylonische spraakverwarring, maar als rijkdom.

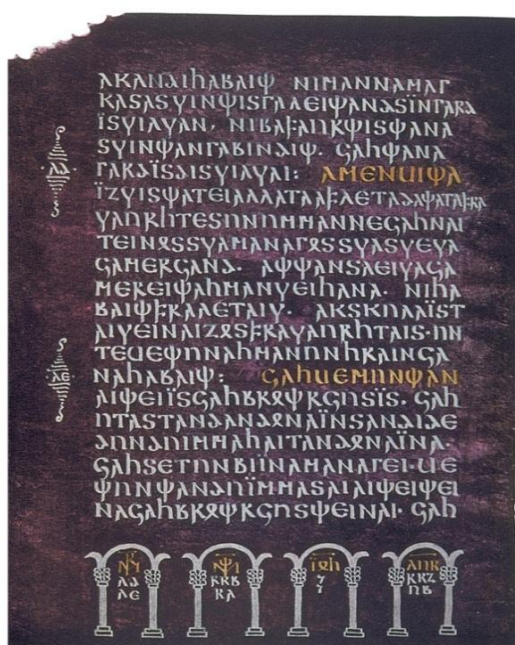
Ooit werd er op de hele aarde één enkele taal gesproken. Toen de mensen in oostelijke richting trokken, kwamen ze in Sinear bij een vlakte, en daar vestigden ze zich. Ze zeiden tegen elkaar: 'Laten we van klei blokken vormen en die goed bakken in het vuur.' De kleiblokken gebruikten ze als stenen, en aardpek als specie. Ze zeiden: 'Laten we een stad bouwen met een toren die tot in de hemel reikt. Dat zal ons beroemd maken, en dan zullen we niet over de hele aarde verspreid raken.' Maar toen daalde de HEER af om te kijken naar de stad en de toren die de mensen aan het bouwen waren. Dit is één volk en ze spreken allemaal een en dezelfde taal, dacht de HEER, en wat ze nu doen is nog maar het begin. Alles wat ze verder nog van plan zijn, ligt nu binnen hun bereik. Laten wij naar hen toe gaan en spraakverwarring onder hen teweegbrengen, zodat ze elkaar niet meer verstaan. De HEER verspreidde hen van daar over de hele aarde, en de bouw van de stad werd gestaakt. (Genesis 11:1-8).

'Laten wij spraakverwarring onder hen teweegbrengen, zodat ze elkaar niet meer verstaan.' Om hun hoogmoed te breken liet de Heer het Franse volk Frans spreken (*Maman fume une*

pipe) en Duitsers Duits (*Die Mutter raucht eine Pfeife*). Het plan van de Heer om door middel van de door hem gestichte spraakverwarring te bereiken dat de volkeren elkaar niet meer zouden verstaan en daardoor niet langer in staat zouden zijn tot spanning viel in duigen.

Pieter Brueghel de Oude, *Toren van Babel*

Bladzijde van de Gotische Bijbelvertaling,
Codex Argenteus, Uppsala

De mens leerde al vroeg vreemde talen. Aramees, een Semitische taal, was de moedertaal van de apostel Matteüs. Hij was ook redelijk bedreven in een Indo-Europese taal, het Grieks van zijn dagen, *Koinè*. In die taal schreef hij in het naar hem genoemde evangelie: *Πάτερ ἡμῶν ὁ ἐν τοῖς οὐρανοῖς, ἁγιασθήτω τὸ ὄνομά σου*. Hiëronymus vertaalde deze woorden ruim drie eeuwen later in het Latijn: *Pater noster, qui es in caelis; sanctificetur nomen tuum*. In die tijd waagde ook Wulfila (kleine wolf), bisschop van de Goten, een volk, oorspronkelijk afkomstig uit Scandinavië, dat zich in de vierde eeuw in het noorden van Bulgarije had gevestigd, aan een vertaling in het Gotisch: *Atta unsar thu in himinam; weihnai namo thein*. Deze Gotische tekst legt de wortels van het moderne Nederlands bloot: *Onze Vader in de hemel, laat uw naam geheiligd worden*.⁹

Het enkele feit dat mensen bereid en in staat zijn een vreemde taal te leren brengt nog niet mee dat taalverscheidenheid moet worden aangemerkt als rijkdom. De pre-babylonische stand van zaken ('Ooit werd er op de hele aarde één enkele taal gesproken.') ging gepaard met aanzienlijke kostenbesparing. Waarom verdient het de voorkeur dat Duitsers Duits spreken, Fransen Frans, Engelsen Engels? Waarom niet iedereen, inclusief de andere volkeren van Europa, Engels? Waaruit bestaat de rijkdom van de Nederlander die in Berlijn kan vragen: *Wo ist der Bahnhof?* In Parijs: *Où est la gare?* In Londen: *Where is the railway station?* In welk opzicht is hij rijker dan de Engelsman die in deze steden enkel de beschikking heeft over de laatste versie en niettemin op zijn wenken wordt bediend?

Tweemaal taal

Wij kunnen onze relatie tot taal op tweeërlei wijze opvatten.

Taal als *instrument*, als middel om iets gedaan te krijgen. *How to do things with words* (J.L. Austin). *Drie Amsterdammers en een fluitje*; even later staan vier glazen bier op onze tafel in café De Wolthoorn in Groningen. *Sie den Satz als Instrument an, und seinen Sinn als seine Verwendung* (L. Wittgenstein, *Philosophische Untersuchungen*, nr. 421). Louter instrumenteel beschouwd, zou taal, slechts beschikbaar in één, uniforme wereldversie, buitengewoon efficiënt zijn.

Maar taal is meer. Wij zijn thuis in onze taal; in dat huis kennen wij de weg. Op de begane grond bevinden zich de regels van syntactische aard. We kennen het verschil tussen *Wim schopt Anna* en *Anna schopt Wim*, ook al bestaan beide zinnen uit dezelfde drie woorden. Op de eerste verdieping weten wij onze weg in het semantisch parcours van onze taal. Wilma *veilde* haar juwelen en Wanda *vijlde* haar nagels. Ondanks de klankovereenkomst tussen *veilde* en *vijlde* is het verschil in betekenis evident.

Een intrigerend woord van Heidegger maakt ons nieuwsgierig: heeft het huis van onze taal nog een derde verdieping, een *penthouse* dat uitzicht biedt op de lonkende verten:

9 Matteüs, 6:9.

'Die Sprache ist das Haus des Seins. In ihrer Behausung wohnt der Mensch. Die Denkenden und Dichtenden sind die Wächter dieser Behausung.'¹⁰

Denkers en dichters waken over het huis van onze taal. Luister naar Slauerhoff:

'Alleen in mijn gedichten kan ik wonen,
Nooit vond ik ergens anders onderdak;
Voor de eigen haard gevoelde ik nooit een zwak,
Een tent werd door den stormwind meegenomen.'

'Thuis' wekt tweeërlei gevoel: heimwee, maar ook *Fernweh*. Heimwee drijft Odysseus voort, verlangend naar zijn Ithaca, naar zijn Penelope. Aan de andere kant: 'Van veel mensen zag hij de steden en leerde hij kennen hun aard.'¹¹ De lezer ontkomt niet aan de indruk dat hij het verblijf op het eiland der Faiaken en zijn ontmoeting aldaar met de blankarmige Nausikaä en haar schoongelokte slavinnen niet had willen missen.

Literatuur is een onmisbare verdieping van taal, opgevat als ons huis. Dreverhaven, Boorman en Havelaar maken deel uit van onze taalschat, evengoed als de grammaticale regel die 'Hun hebben gelijk.' als ongebruikelijk brandmerkt en de semantische conventie die de betekenis bepaalt van 'monkeling' (verholen spot). Literatuur is het venster dat ons een blik gunt op de buitenwereld, de taalhuizen van onze burens. 'Van veel mensen zag hij de steden en leerde hij kennen hun aard.' Als *armchair traveller* met *Misdaad en Straf* in de hand leren we door de ogen van Raskolnikov St. Petersburg in de negentiende eeuw beter kennen dan met behulp van een Baedeker uit die dagen.

In het spoor van Odysseus wijst de Engelse filosoof A.N. Whitehead ons op de rijkdom van verscheidenheid:

'A diversification among human communities is essential for the provision of the incentive and material for the Odyssey of the human spirit. Other nations of different habits are not enemies: they are godsend. Men require of their neighbours something sufficiently akin to be understood, something sufficiently different to provoke attention, and something great enough to command admiration.'¹²

'Something sufficiently different to provoke attention'; lees de volgende drie zinnen:

'An unassuming young man was travelling, in midsummer to Davos-Platz in the Canton of the Grisons, on a three weeks' visit.'

10 Martin Heidegger, *Brief über den "Humanismus"*.

11 Homerus, *Odyssee*, vertaald door M.A. Schwartz.

12 A.N. Whitehead, *Science and the Modern World*, New York 1925, ch. 13.

'Ein einfacher junger Mensch reiste im Hochsommer nach Davos-Platz im Graubündischen. Er fuhr auf Besuch für drei Wochen.'

'In het hartje van de zomer reisde er een eenvoudig jongmens naar Davos-Platz in het Graubündense land. Hij was van plan er drie weken te blijven.'

Ook de lezer die niet weet aan welk boek deze zinnen zijn ontleend, zal weinig moeite hebben om vast te stellen dat de middelste zin het origineel weergeeft en de beide andere een vertaling. Geen rechtstreeks in het Engels schrijvende auteur zou de omslachtige omschrijving 'in the Canton of the Grisons' gebruiken ter situering van Davos. 'Hij was van plan er drie weken te blijven.' Dit is een parafrase die de kracht mist van het origineel: 'Er fuhr auf Besuch für drei Wochen.' Hans Castorp ging voor drie weken, hij bleef zeven jaren op de toverberg.¹³

Der Zauberberg (Thomas Mann 1924) speelt zich af in *Berghof*, een chic sanatorium in de Zwitserse Alpen.

Berghof te Zwitserland

Het boek is een bij uitstek Europese *Bildungsroman*. Hans Castorp, een jonge Duitser, de Italiaan Settembrini, de tot het katholicisme bekeerde Jood Naphta uit Galicië, de oogverblindende Russin Clawdia Chauchat en Mynheer Peeperkorn, een man van 'leicht farbige Nationalität (...) ein Kolonial-Holländer, ein Mann von Java, ein Kaffeepflanzer.' Tijdens een carnavalsavond (*Walpurgisnacht*) spreekt de hopeloos verliefde Hans Castorp

13 Thomas Mann, *Der Zauberberg*, De woorden 'von Hamburg, seiner Vaterstadt' zijn weggelaten. De Engelse vertaling is van H.L. Lowe-Porter, de Nederlandse van Pé Hawinkels.

bladzijdenlang met Clawdia Chauchat, beurtelings in het Duits en het Frans. Waarom Frans? Hans Castorp:

'Avec toi je préfère cette langue (Frans) à la mienne (Duits), car pour moi, parler français, c'est parler sans parler, en quelque manière.'

Parler sans parler; in de ogen van de jonge Duitser is de Franse taal bijzonder geschikt om te praten zonder iets te zeggen. Fransen zien dat uiteraard anders. Maurice Druon, schrijver en lid van de *Académie Française* is van oordeel dat Duits bijzonder geschikt is voor filosofie, Engels voor poëzie en Frans voor het recht. De Franse taal munt uit door precisie en strengheid. Voor het recht is de taal van Montesquieu onverslaanbaar.¹⁴

Voor wat de bijzondere geschiktheid van het Engels voor de dichtkunst betreft krijgt Druon bijval van de dichter T.S. Eliot: 'I simply say that the English language is the most remarkable medium for the poet to play with.' De reden is volgens Eliot gelegen in de grote verscheidenheid van talen waaruit het moderne Engels is opgebouwd. Germaanse talen vormen het fundament, de talen van de Angelen en Saksen. Daarna een aanzienlijk Scandinavisch element als gevolg van de verovering van Engeland door de Denen. Na 1066, volgend op de overwinning van Willem de Veroveraar in de slag bij Hastings, de invloed van het Normandisch-Frans en in de zestiende eeuw de receptie van een onafzienbare reeks woorden van Latijnse oorsprong: *origin* bijvoorbeeld.¹⁵

Welke taal zal Koning Willem-Alexander spreken in een tafelrede bij gelegenheid van zijn eerste staatsbezoek in Berlijn: Engels, Nederlands of Duits? Als hij voor Duits kiest, is dat niet omdat hij uit volle borst kan zingen: Willem-Alexander van Nassouwe ben ik van Duitsen bloed. Zijn vader was Duitser, zijn moeder had een Duitse vader en een moeder wier vader Duitser was, enz. enz. enz.

De keuze voor de taal van de ander is een daad van tegemoetkoming, erkenning van diens identiteit die in hoge mate wordt bepaald door zijn taal.

De Eed van Straatsburg

Een vroeg voorbeeld is de Eed van Straatsburg (842), gezworen door de (half)broers Lodewijk de Duitser en Karel de Kale, kleinzonen van Karel de Grote. De eed vormde de opmaat tot een van de meest ingrijpende gebeurtenissen in de geschiedenis van Europa: het Verdrag van Verdun (843) waarbij het rijk van Karel de Grote werd verkaveld en

14 "Toutes les langues sont égales et toutes les sensibilités nationales sont dûment protégées. Cependant, en ce qui concerne l'interprétation des textes, il vaut mieux être certain de ce que l'on écrit. L'italien est la langue des chansons, l'allemand est bon pour la philosophie et l'anglais pour la poésie. Le français est une langue plus précise et rigoureuse. C'est la langue la plus sûre pour les questions juridiques... la langue de Montesquieu est imbattable". Bron: itre.cis.upenn.edu/~myl/languagelog/ 25 juni 2013.

15 T.S. Eliot, *Notes towards the Definition of Culture*, London 1948, p. 110 e.v.

verdeeld tussen Karel, Lothar en Lodewijk. Het verhaal wordt, in het Latijn, verteld door Nithard, een andere kleinzoon van Karel de Grote.

Karolus bonae memoriae et merito magnus imperator ab universis nationibus vocatus (...) in senectute bona decedens, omnem Europam omni bonitate repletam reliquit.

Karel, zaliger gedachtenis, terecht een groot keizer genoemd door alle volkeren, overleden op gevorderde leeftijd, liet geheel Europa na in rijke welstand. (Nithard, I, i)

Geheel Europa (*omnis Europa*)? Dat is enigszins overdreven. In 814 besloeg het Byzantijnse rijk een aanzienlijk deel van het Europese grondgebied. In de Oudheid werd de omvang van Europa niet zozeer bepaald door natuurlijke grenzen, als wel door de taal die werd gesproken. In Azië leefden *barbaroi*, volkeren die een onverstaanbare taal spraken. Europa was de plek waar de Griekse taal en cultuur (*τὸ Ἑλληνικόν*) het voor het zeggen hadden (Herodotus I, 4).

Het Byzantijnse Rijk in 1025 (CC BY-SA 2.5 - *Nécropotame*; J. Schwerdtfeger)

De in 1957 door Frankrijk, (West-)Duitsland, Italië, België, Luxemburg en Nederland opgerichte Europese Economische Gemeenschap (EEG) viel, geografisch gezien, weliswaar nagenoeg samen met het rijk van Karel de Grote, maar het grootste deel van Europa bleef daar voorshands buiten. Dat is inmiddels anders en wanneer ook Servië, Bosnië en Turkije tot de Unie toetreden, vormt zowel het Rijk van Keizer Karel de Grote (*serenissimus Augustus, a Deo coronatus, magnus, pacificus, imperator*) als het Rijk van

Keizer Justinianus (*imperante domino nostro Justiano perpetuo augusto*)¹⁶ onderdeel van de Europese Unie.

Een eventuele uitsluiting van Turkije zal niet zijn ingegeven door de omstandigheid dat volgens de gangbare geografische conventie het grootste deel van Turkije buiten Europa is gelegen, maar door ontbrekend vertrouwen in de bereidheid van het huidige Turkije om de waarden van de Unie (pluralisme, non discriminatie, verdraagzaamheid, gelijkheid van vrouwen en mannen; art. 2 VEU) van harte na te leven.

Het Rijk van Karel de Grote; deze in 814 opgevallene erfenis werd door Karels zoon Lodewijk (de Vrome) nog min of meer bijeengehouden, al had hij veel te stellen met zijn oudste zoon Lothar. Na de dood van Lodewijk de Vrome in 840 brak de broedertwist in volle omvang los. Na de slag bij Fontenoy die Lothar verloor van zijn beide broers, sluiten Lodewijk en Karel in Straatsburg een verbond van wederzijdse bijstand. Elk van beiden zweert de eed in de taal van de ander. Lodewijk de Duitser spreekt ten overstaan van Karel en hun beider gevolg de volgende woorden, in een taal die door Nithard wordt aangeduid als *romana lingua* en die thans wordt beschouwd als de wieg van het moderne Frans:

'Pro Deo amur et pro christian poblo et nostro commun salvament, dist di in avant, in quant Deus savir et podir me dunat, si salvarai eo cist meon fradre Karlo et in aiudha et in cadhuna cosa, si cum om per dreit son fradra salvar dift, in o quid il mi altresi fazet, et ab Ludher nul plaid numquam prindrai, qui, meon vol, cist meon fradre Karle in damno sit.'

Een taal halverwege het Latijn van Cicero en het Frans van onze dagen, zoals blijkt uit een moderne vertaling:

Pour l'amour de Dieu et pour le salut commun du peuple chrétien e le nôtre, à partir d'aujourd'hui, tant que Dieu me donne savoir et pouvoir, je secourrai ce mien frère Charles par mon aide et en toute chose, comme on doit secourir son frère, selon l'équité, à condition qu'il fasse d même pour moi, et je ne tiendra jamais avec Lothaire aucun plaid qui, de ma volonté, soit dommageable à ce mien frère Charles.¹⁷

Daarna is het woord aan Karel de Kale die in *teudisca lingua* (Nithard) de volgende verklaring aflegt:

'In Godes minna ind in thes christanes folches ind unser bedhero gealtnissi, fon thesemo dage frammordes, so fram so mir Got gewizci indi madh furgibit, so haldih tesan minan bruodher, soso man mit rehtu sinan bruher scal, in thiu, thaz er mig sosoma duo, indi mit Ludheren in nohheiniu thing ne gegango, the minan willon imo ce scadhen werhen.'

¹⁶ Henri Pirenne, *Mahomet et Charlemagne*, Paris 1970, p. 174.

¹⁷ Nithard, *Histoire des fils de Louis le Pieux*, (tweetalig, Latijn/Frans), Paris 2012, p. 115.

Zonder veel moeite vallen hierin de wortels van zowel het moderne Duits als het hedendaags Nederlands te herkennen:

'Voor de liefde van God en tot heil van het christelijk volk en van ons beiden, van deze dag voortaan, zolang God mij wijsheid en macht geeft, zal ik mijn broeder helpen, zoals men met recht zijn broeder zal (helpen), zolang hij voor mij hetzelfde doet, en zal ik met Lothar (*Ludheren*) geen enkel verdrag sluiten dat, met mijn wil, voor hem (Lodewijk) schadelijk zal zijn.'

Tot heil van het christelijk volk en van ons beiden; een opmerkelijke belangenverstrengeling. Aan de ene kant wordt het door Lodewijk de Vrome nagelaten rijk beschouwd als een omvangrijk perceel onroerend goed dat onder zijn drie erfgenamen moet worden verdeeld. De wensen van de aldaar levende bevolking spelen hierbij geen enkele rol. Aanvankelijk werd aan Karel de Kale toegewezen onder andere geheel Friesland (*tota Frisia*) en Hamaland (*Hammolant*), de aantrekkelijke IJsselstreek rond Deventer (Nithard, I, 6). Maar bij het Verdrag van Verdun werden deze streken overgedragen aan Lothar, die in Dorestad, gelegen in het toenmalig Groot-Friesland (*Magna Frisia*), deze munt liet slaan:

Denier, voorzijde, tempel en randschrift: dorestat. mon.
achterzijde, gevoet kruis met vier bollen en onleesbare tekst. Particuliere collectie.

Aan de andere kant: Lodewijk de Duitser en Karel de Kale zweren zich te zullen inzetten voor het christelijk volk (*christian poblo*, *christianes folches*). *Regnum* en *imperium* zijn bij Nithard de gebruikelijke termen ter aanduiding van het Karolingische Rijk, maar een enkele maal wordt ook gewag gemaakt van het begrip *res publica* dat vooral ziet op het belang van de instandhouding van het christelijk geloof. Dit gebeurt bijvoorbeeld als het erom gaat Lothar zwart te maken¹⁸: *rem publicam in propriis usibus tribuebat*; tot eigen baat verkwanselde hij (Lothar) het publiek belang. Aan de door Karel de Grote met harde hand tot het christendom bekeerde Saksen beloofde hij, zo zij hem wilden steunen, de wederinvoering van de afgoderij van hun voorouders te zullen gedogen. Hij verwierf steun van de heidense Noormannen (*Nortmanni*) door hun toe te staan Christenen te plunderen.¹⁹

18 Nithard schreef zijn boek in opdracht van zijn neef Karel de Kale die, zoals wij zagen, werd belaagd door zijn halfbroer Lothar.

19 Nithard, *Histoire des fils de Louis le Pieux*, Paris 2012, p. 132.

Het Verdrag van Verdun; een vloek of een zegen?

Een proeve van *what if history*; wat zou het lot van Europa zijn geweest als de boedelscheiding bij gelegenheid van het Verdrag van Verdun in 843 niet had plaatsgevonden en de nalatenschap van Karel de Grote ongedeeld was gebleven? Wat zou de overlevingskans zijn geweest van een dergelijke *Vielfölkerstaat* waarin vier nationale talen zouden zijn gesproken: Frans, Duits, Italiaans en Nederlands?

De Oostenrijks-Hongaarse Dubbelmonarchie aan de vooravond van de Eerste Wereldoorlog uit de Historical Atlas van William R. Shepherd, 1911 (www.lib.utexas.edu/maps/historical)

Een *Vielfölkerstaat* is niet *per se* broos en van korte duur. In sterk wisselende omvang hield de Habsburgse monarchie het vier eeuwen vol, van 1526 tot 1918. In dit rijk werd naast Duits, Italiaans, Frans en Nederlands nog een bonte reeks andere talen gesproken, zoals Hongaars, Tsjechisch, Pools en Roemeens.

Tegendeel van de *Vielfölkerstaat* is de natiestaat, de staat die één natie huisvest. Wat is een natie? Het fraaiste antwoord is gegeven door Ernest Renan. In een rede gehouden op 11 maart 1882 stelde hij zichzelf de vraag *Qu'est-ce qu'une nation*? Hij beantwoordde die vraag als volgt:

'L'homme n'est esclave ni de sa race, ni de sa langue, ni de sa religion, ni du cours des fleuves, ni de la direction des chaînes de montagnes. Une grande agrégation d'hommes, saine d'esprit et chaude de cœur, crée une conscience morale qui s'appelle une nation.'

'De mens is slaaf noch van zijn ras, noch van zijn taal, noch van zijn godsdienst, noch van de loop van de rivieren, noch van de richting van de bergketens. Een grote groep mensen, gezond van geest en warm van hart, schept een moreel besef dat natie heet.'²⁰

Allons enfants de la Patrie, le jour de gloire est arrivé. De natie als een verbeelde politieke gemeenschap (Benedict Anderson):

'The nation: it is an imagined political community – and imagined as both inherently limited and sovereign.'²¹

De mens is slaaf van zijn taal noch van zijn godsdienst (Renan). Dit neemt niet weg dat dit het traditionele ideaal van de natiestaat is: één volk, één taal, één godsdienst. De Franse Koningen hebben er alles aan gedaan dit ideaal voor Frankrijk zoveel mogelijk te verwezenlijken. Oprichting van de *Académie Française* in 1635; een uitverkoren schare denkers en dichters – ruim vóór Heidegger – als wachters van het huis van de Franse taal. Het gebruik van het Nederlands in Frans Vlaanderen en het Duits in de Elzas werd effectief bestreden. Ook in onze dagen voert de Franse staat een actief beleid gericht op de bescherming van de Franse taal, bijvoorbeeld door middel van de *Loi Toubon (La langue française est un élément fondamental de la personnalité et du patrimoine de la France)*.²² Waag het niet langs de openbare weg reclame te maken voor *un ordinateur portable* door deze aan te duiden als *un laptop*.

Eén volk, één godsdienst; Koning Lodewijk XIV (*l'État c'est Moi*) heeft met krachtige hand de regel *cujus regio, ejus religio* (de vorst bepaalt de godsdienst van zijn onderdanen), een devies bestemd voor de Duitse landen, in Frankrijk in de praktijk gebracht. Zijn *Édit de Fontainebleau* (1685) bevatte het volgende verbod:

'Défendons à nosdits sujets de la Religion Prétendue Réformée, de ne plus s'assembler pour faire l'Exercice de ladite Religion.'

'Wij verbieden onze onderdanen van de vermeend hervormde godsdienst nog langer bijeen te komen om deze godsdienst te belijden.'

20 Ernest Renan, *Qu'est-ce qu'une nation?* Paris 1882.

21 Benedict Anderson, *Imagined Communities*, London 1983, p. 6. Zie daarover Hans Nieuwenhuis, *Het Vierspan*, Zutphen 2013, p. 133 e.v.

22 LOI no 94-665 du 4 août 1994 relative à l'emploi de la langue française.

Ondanks een uitreisverbod verlieten de belijders van de vermeend hervormde godsdienst in groten getale Frankrijk. Deze *Hugenoten* introduceerden in Zuid-Afrika de wijnbouw. In Leiden legden hun nazaten zich onder de naam Dusoswa (< Dusossoy) toe op de verkoop van fietsen.

Over *the birth of the nation-state* in de periode na 1450 schrijft Paul Kennedy:

'It was no wonder that many philosophers and other writers of the time held the nation-state to be the natural and best form of civic society, that its powers should be enhanced and its interests defended.'²³

In ons land heeft Thierry Baudet zich ontpopt als een geharnast verdediger van de natiestaat tegen aanvallen van het supranationalisme. Een democratische rechtsstaat kan slechts bestaan binnen een natiestaat. Het begrip 'democratie' veronderstelt het bestaan van een *dèmos*, een volk, aldus Baudet. Hij concludeert:

'het "tussenin"-concept van Europese integratie zoals de EU op dit moment, althans officieel, nastreeft, van ergens vastzitten halverwege een federatie en louter intergouvernementele samenwerking, (is) simpelweg onverenigbaar met de democratische rechtsstaat.'²⁴

Geen democratie zonder *dèmos* (volk). Zuiver taalkundig beschouwd lijkt deze conclusie onontkoombaar. Toch past een kanttekening: het 'volk' dat in een parlementaire democratie de macht (*kratos*) uitoefent is niet een groep mensen, samengesteld op basis van etniciteit. Met 'volk' wordt bedoeld: het *electoraat*, de groep kiesgerechtigden die de macht heeft de samenstelling van het parlement te bepalen. Voor verkiezing van de leden van de Tweede Kamer wordt het electoraat gevormd door Nederlanders die de leeftijd van achttien jaar hebben bereikt (art. 54 Grondwet).

Om deel te kunnen uitmaken van het electoraat is het niet noodzakelijk dat men behoort tot één en hetzelfde volk. Engelsen, Schotten, Ieren en de bewoners van Wales bevolken de *Vielvölkerstaat The United Kingdom of Great Britain and Northern Ireland*. Vier volkeren vormen het electoraat van de *House of Commons*, voor niemand reden om aan het Verenigd Koninkrijk het predicaat 'democratische rechtsstaat' te onthouden.

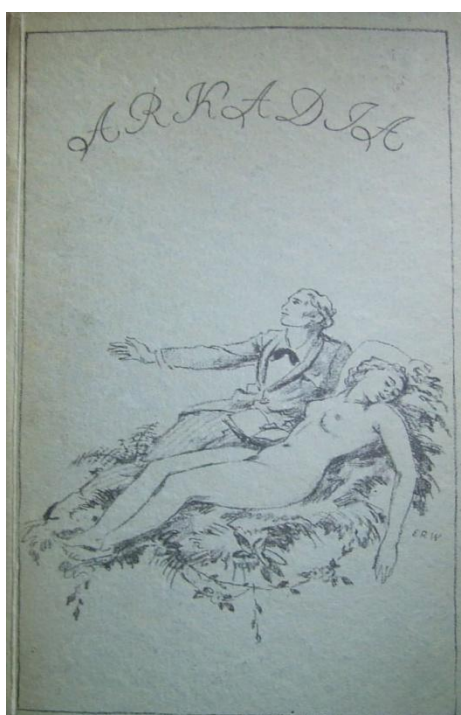
Aan de effectiviteit van het Europees Parlement valt ongetwijfeld van alles te verbeteren, maar de omstandigheid dat zijn electoraat wordt gevormd door de kiesgerechtigden van een grote verscheidenheid van volkeren van Europa is geen beletsel om de Europese Unie aan te merken als een parlementaire democratie.

De verdeling van de erfenis van Karel de Grote bij gelegenheid van het Verdrag van Verdun heeft het pad geëffend voor de opkomst van Frankrijk als natiestaat. Vele volkeren

23 Paul Kennedy, *The rise and fall of the great powers*, New York 1989, p. 70.

24 Thierry Baudet, *De aanval op de natiestaat*, Amsterdam 2012, p. 342.

volgden het Franse voorbeeld. Honderd jaar geleden, in 1913, aan de vooravond van de Eerste Wereldoorlog waren grote delen van Europa verkaveld in eenheidsstaten met één taal en één religie. Om er een paar te noemen: Italië (Italiaans, Rooms-katholiek), Portugal (Portugees, Rooms-katholiek), Denemarken (Deens, Protestant), Zweden (Zweeds, Protestant). De Habsburgse dubbelmonarchie Oostenrijk-Hongarije vormde een uitzondering met haar rijke verscheidenheid van talen (Duits, Hongaars, Tsjechisch, Slowaaks, Pools, Sloveens, Italiaans Kroatisch, Roemeens) en godsdiensten (Rooms-katholiek, Protestant, Islam, Joods, Orthodox).

Omslag van het tijdschrift *Arkadia*

In Parijs verscheen in 1913 het eerste deel van *À la recherche du temps perdu* van Marcel Proust (*Longtemps je me suis couché de bonne heure*). In dat jaar publiceerde Franz Kafka zijn in Praag geschreven vertelling *Das Urteil*. In *Arkadia*, een tijdschrift met een lichtvoetig omslag, verscheen dit beklemmende verhaal (Georg Bendemann, de hoofdpersoon, 'rief leise: "Liebe Eltern, ich habe euch doch immer geliebt", und ließ sich hinfallen. In diesem Augenblick ging über die Brücke ein geradezu unendlicher Verkehr'). Het valt moeilijk vol te houden dat in 1913 de culturele flonkering van Parijs stralender was dan van de Kaiserliche und Königliche (KuK) stedendriehoek Wenen, Praag, Boedapest. Ook de vergelijking van het democratisch gehalte van beide samenlevingen valt niet uit in het voordeel van de Franse natiestaat. Oostenrijk introduceerde het vrouwenkiesrecht in 1918. Franse vrouwen moesten daarop wachten tot 1944.

Stefan Zweig schreef een indrukwekkend loflied op de dubbelmonarchie:

'Wenn ich versuche, für die Zeit vor dem Ersten Weltkriege, in der ich aufgewachsen bin, eine handliche Formel zu finden, so hoffe ich am prägnantesten zu sein, wenn ich sage: es war das goldene Zeitalter der Sicherheit. Alles in unserer fast tausendjährigen österreichischen Monarchie schien auf Dauer gegründet und der Staat selbst der oberste Garant dieser Beständigkeit. Die Rechte, die er seinen Bürgern gewährte, waren verbrieft vom Parlament, der frei gewählten Vertretung des Volkes, und jede Pflicht genau begrenzt.'²⁵

Kortom, de stelling dat slechts de natiestaat kan dienen als huis van de democratische rechtsstaat is nog verre van bewezen.

De verbindende kracht van religieuze tradities

In de preambule van het Verdrag betreffende de Europese Unie verklaren de Hoge Verdragsluitende Partijen dat zij zijn 'geïnspireerd door de religieuze tradities van Europa'.²⁶

Bij de religieuze tradities van Europa zal niet in de eerste plaats zijn gedacht aan de verering van Wodan en Donar. Hun sporen zijn nog slechts twee dagen per week zichtbaar: woensdag en donderdag. Evenmin zal die inspiratie zijn geput uit de Islam, ook al breidt zich gestaag een woud van hoogopschietende minaretten uit over Europa. Als er één religieuze traditie is die ooit een hecht verbond heeft gesmeed tussen de volkeren van Europa is dat het christendom. De Duitse dichter en denker Novalis (1772-1801) herinnert ons aan de gouden dagen van weleer; één God, één geloof, één Europa:

'Es waren schöne glänzende Zeiten, wo Europa ein christliches Land war, wo *Eine* Christenheit diesen menschlich gestalteten Weltteil bewohnte; *Ein* großes gemeinschaftliches Interesse verband die entlegensten Provinzen dieses weiten geistlichen Reichs.'²⁷

In een radiotoespraak kort na het einde van de tweede wereldoorlog wijst T.S. Eliot de Duitse luisteraars op de verbindende kracht van het christelijk geloof:

'The dominant force in creating a common culture between peoples each of which has a distinct culture, is religion. (...) I am talking about the common tradition of Christianity which has made Europe what it is (...) Only a Christian culture could have produced a Voltaire or a Nietzsche. I do

25 Stefan Zweig, *Die Welt von Gestern*, Erinnerungen eines Europäers, Stockholm 1944, hoofdstuk 1.

26 'Geïnspireerd door de culturele, religieuze en humanistische tradities van Europa, die ten grondslag liggen aan de ontwikkeling van de universele waarden van de onschendbare en onvervreembare rechten van de mens en van vrijheid, democratie, gelijkheid en de rechtsstaat.'

27 Novalis, *Die Christenheit oder Europa, Ein Fragment* (Geschrieben im Jahre 1799).

not believe that the culture of Europe could survive the complete disappearance of the Christian Faith.²⁸

Zonder Christendom geen Voltaire en ook geen Nietzsche. Dat is zeker waar; zonder de opkomst van het christelijk geloof zou Voltaire niet in 1769 op vrijmoedige wijze het Credo hebben aangevuld:

'Ik geloof dat alle priesters die een parochie bedienen gehuwd moeten zijn, niet slechts om een fatsoenlijke vrouw te hebben die zorgt voor hun huishouding, maar ook om betere burgers te zijn, om goede onderdanen te schenken aan de Staat, en om veel goed opgevoede kinderen te krijgen.'²⁹

Als Europa niet zou zijn overgegaan tot aanbidding van 'Jezus van Nazareth, de visser Petrus, de tapijtwever Paulus en Maria, de moeder van de zojuist genoemde Jezus', zou Nietzsche niet zijn gekomen tot zijn *Sklavenaufstand in der Moral*.³⁰

Maar wat zegt dit? Zonder Aischylos, Sofokles en Euripides, Griekse dichters uit de vijfde eeuw vóór Christus, had Voltaire niet *Oedipe Roi*, en had Nietzsche niet *Die Geburt der Tragödie aus dem Geiste der Musik* geschreven. Dit ondermijnt de stelling van Eliot dat de cultuur van Europa het volledig verdwijnen van het christelijk geloof niet zou overleven.

Niemand gelooft nog dat de god Poseidon (*de Aardschokker*) verantwoordelijk is voor de watersnoodramp in Zeeland in 1953. Toch is alom in Europa de Griekse cultuur uit de Oudheid nog springlevend. De rechtsstaat komt beter uit de verf in de rede van Perikles (430 v.Chr.) dan in de Bijbel. Perikles:

'Onze staatsvorm heet een democratie, omdat ze in handen is van velen en niet van enkelen. In persoonlijke geschillen verzekeren onze wetten gelijk recht aan allen en de publieke opinie eert een ieder die zich door iets onderscheidt in het openbare leven boven anderen, niet om de klasse, waartoe hij behoort, maar om zijn waarde alleen.'³¹

Hetzelfde geldt voor het christelijk geloof. Lang nadat de laatste gelovige christen voor de laatste maal de nachtkars heeft gedooft, onthult deze pentekening van Rembrandt nog steeds de onvergankelijke bijdrage van het christendom aan ons besef van menselijke waardigheid:

28 T.S. Eliot, *Notes towards the Definition of Culture*, London 1948, p. 122.

29 Voltaire, *Dictionnaire Philosophique*, Credo.

30 Nietzsche, *Genealogie der Moral*, I, 10.

31 Thucydides II, 34-46 (vertaling M.A. Schwartz).

'Breng het gemeste kalf en slacht het. Laten we eten en feestvieren, want deze zoon van mij was dood en is weer tot leven gekomen, hij was verloren en is teruggevonden.'³²

Rembrandt, pentekening: terugkeer van de verloren zoon

Godsdienst als 'the dominant force in creating a common culture between peoples each of which has a distinct culture' (Eliot) ontplooit zijn verbindende kracht het sterkst als de vijand aan de horizon verschijnt. Het verbond tussen het *christian poblo* van Karel de Kale en het *christianes folches* van Lodewijk de Duitser wordt hechter als beide volkeren worden geconfronteerd met een gemeenschappelijke bedreiging. De gelovige christen belijdt:

'Ik geloof in Jezus Christus die geleden heeft onder Pontius Pilatus, is gekruisigd, gestorven en begraven, is nedergedaald in het rijk van de dood, op de derde dag is opgestaan uit de doden; opgevaren naar de hemel, en zit aan de rechterhand van God, de almachtige Vader, vanwaar Hij komen zal om te oordelen de levenden en de doden.'

Gekruisigd, gestorven en begraven; voor de christen ligt de navel van de wereld niet in Europa maar daarbuiten: Jeruzalem, de plaats van het Heilig Graf. In de onmiddellijke nabijheid, in Bethlehem, ruimschoots binnen de grenzen van het Romeinse Rijk, kon Hiëronymus van 386 tot zijn dood in 420 ongestoord werken aan de vertaling van de Bijbel in het Latijn.

32 Lucas, 15:23-24.

De kruistochten; Europe's finest hour?

In het jaar 638 sloeg het noodlot toe. Jeruzalem werd ingenomen door de moslims. Gezeten op een witte kameel reed Kalief Omar de stad binnen.³³ Al spoedig werd begonnen met de bouw van de Al Aqsa moskee. Het Heilig Graf was overgeleverd aan de heidenen.

In 1095 luidde Paus Urbanus de noodklok. In de woorden van Steven Runciman:

'He stressed the special holiness of Jerusalem and described the sufferings of the pilgrims that journeyed there. Having painted the somber picture, he made his great appeal. Let western Christendom march to the rescue of the East. Rich and poor alike should go. They should leave off slaying each other and fight instead a righteous war, doing the work of God.'³⁴

Wie vrijwel onmiddellijk aan de oproep gehoor gaf, was Godfried, Hertog van Bouillon, Markgraaf van Antwerpen, te oordelen naar het ruiterstandbeeld op de Koudenberg in Brussel een groot Belg. Is Godfried ook een groot Europeaan?

Een tijdgenoot, de Byzantijnse prinses Anna Comnena, schetst in de biografie van haar vader, Keizer Alexios, een levendig portret van Godfried en de andere kruisvaarders:

'The first to sell his land and set out on the road to Jerusalem was Godfrey. He was a very rich man, extremely proud of his noble birth, his own courage and the glory of his family. (Every Kelt desired to surpass his fellows.) The upheaval that ensued as men *and* women took the road was unprecedented within living memory. The simpler folk were in very truth led on by a desire to worship at Our Lord's tomb and visit the holy places, but the more villainous characters (in particular Bohemond and his like) had an ulterior purpose, for they hoped on their journey to seize the capital itself, looking upon its capture as a natural consequence of the expedition.'³⁵

Op 14 juli 1099 werd Jeruzalem ingenomen. Twee Vlaamse ridders, Litold en Gilbert van Doornik, stonden als eersten op de stadsmuur. Godfried schaarde zich snel aan hun zijde.³⁶ Steven Runciman over de slachting die volgde:

'The massacre at Jerusalem profoundly impressed all the world. No one can say how many victims it involved; but it emptied Jerusalem of its Moslem and Jewish inhabitants. Many even of the Christians were horrified by what had been done; and amongst the Moslems, who had been ready hitherto to

33 Steven Runciman, *A History of the Crusades I*, Penguin Books, p. 3.

34 Steven Runciman, *A History of the Crusades I*, Penguin Books, p. 107 e.v.

35 Anna Comnena, *The Alexiad*, vertaling E.R.A. Sewter, Penguin Books 1969, p. 311.

36 Steven Runciman, *A History of the Crusades I*, Penguin Books, p. 286.

accept the Franks as another factor in the tangled politics of the time, there was henceforward a clear determination that the Franks must be driven out.³⁷

Godfried werd bekleed met het oppergezag over Jeruzalem. De koningskroon weigerde hij omdat Jezus Christus in die stad een doornenkroon had gedragen. Godfried nam genoeg met de titel *Advocatus Sancti Sepulchri*, Beschermheer van het Heilig Graf. Op 18 juli 1100 overleed Godfried. Hij werd begraven in de Kerk van het Heilig Graf.

Was Godfried van Bouillon een groot Europeaan? Nog eenmaal Steven Runciman:

'Men of every nation had respected him for his courage, his modesty and his faith.'³⁸

Dante kent geen aarzeling. Hij plaatst Godfried (*il duca Gottifredi*) naast twee andere strijders tegen de heidenen, Karel de Grote en Roeland, in de vijfde hemelsfeer (Mars) van het Paradijs.³⁹

In *Gerusalemme Liberata* (Torquato Tasso; 1544-1595) houdt Godfried, voorafgaande aan de bestorming van de muren van Jeruzalem, een wapenschouw. Een bonte stoet nationaliteiten trekt voorbij: Fransen, Engelsen, Duitsers, maar ook een afdeling krijgshaftige Nederlanders (*la gente candida e bionda*):

*Seguia la gente poi candida e bionda
che tra i Franchi e i Germani e 'l mar si giace,
ove la Mosa ed ove il Reno inonda,
terra di biade e d'animai ferace;
e gl'insulani lor, che d'alta sponda
riparo fansi a l'ocean vorace:
l'ocean che non pur le merci e i legni,
ma intere inghiotte le cittadi e i regni.*

Van tussen Frankrijk, Duitsland en de zee
kwamen de blondgelokte legerscharen
uit de gebieden rijk aan graan en vee,
waar Maas en Rijn hun slibsel voor bewaren,
en 't eilandvolk dat dijken bouwt waarmee
ze zich beschermen tegen de gevaren
van de oceaan, die, als hij wordt gebelgd,
soms hele stukken land ineens verzwelgt.⁴⁰

37 Steven Runciman, *A History of the Crusades* I, Penguin Books, p. 287.

38 Steven Runciman, *A History of the Crusades* I, Penguin Books, p. 314.

39 Dante Alighieri, *De Goddelijke Komedie*, III: Paradiso, vertaald door Rob Brouwer, Leiden 2002, p. 372.

40 Torquato Tasso, *Gerusalemme liberata*, I, 43, vertaling Frans van Dooren, Amsterdam 2003.

Veel kruisvaarders schonken, voorafgaande aan hun vertrek (*profecturi Iherosolimam*), een deel van hun vermogen aan de Kerk. Zo schonk, blijkens een oorkonde uit de twaalfde eeuw, een zekere Eustachius zijn recht van palingvangst in West-Vlaanderen aan de Nicolaaskerk in Veurne:

'Ego Gerardus Dei gracia Brugensis prepositus et Flandrie cancellarius, notum fieri volo tam futuris quam presentibus, quod Eustachius filius Walteri, fillii Eustachii, capturam anguillarum (...) Jherosolimam profecturus ecclesie beati Nicolai de Furnes, uxore ipsius Elisabet presente, et assensum prebente, (...), in puram et perpetuam elemosinam tradidit. (...) Anno Domini MCXC'.⁴¹

'Ik, Gerard, bij de gratie Gods provoost van Brugge en kanselier van Vlaanderen, wil dat bekend wordt, zowel aan de toekomstigen, als aan de tegenwoordigen, dat Eustachius, zoon van Walter, zoon van Eustachius, gereed voor vertrek naar Jeruzalem, in tegenwoordigheid van en met toestemming van zijn echtgenote Elisabet (het recht op) palingvangst in zuivere een eeuwigdurende schenking heeft overgedragen aan de Kerk van de gezegende Nicolaas van Veurne. (...) In het jaar des Heren 1190.'

Was Godfried van Bouillon een groot Europeaan, of algemener: waren de kruistochten *Europe's finest hour*? Of is het zo dat Godfried uit huidig oogpunt bezien, terecht zou moeten staan voor het Internationale Strafhof in Den Haag, beschuldigd van misdaden tegen de mensheid?

Op beide vragen luidt het antwoord: neen.

De kruistochten waren zeker niet *Europe's finest hour*, al was het maar wegens de geringe duurzaamheid van het resultaat: in 1187 viel Jeruzalem wederom in handen van de moslims, aangevoerd door *al-Malik an-Nāṣir*, (de Zegevierende Heerser) Saladin. Aan strafrechtelijke veroordeling van Godfried staat, afgezien van zijn overlijden in 1100, het *nulla poena* beginsel in de weg:

'Niemand mag worden veroordeeld wegens een handelen of nalaten, dat geen strafbaar feit naar nationaal of internationaal recht uitmaakte ten tijde dat het handelen of nalaten geschiedde.' (art. 7 EVRM).

Wel laat de geschiedenis van de kruistochten zien dat idealen – in dit geval idealen van godsdienstige aard – de volkeren van Europa kunnen aanzetten tot hechtere samenwerking. De preambule van het Verdrag betreffende de Europese Unie verwijst niet slechts naar de religieuze, maar ook naar 'de humanistische tradities van Europa'. Het Handvest van de Grondrechten van de Europese Unie bepaalt in artikel 1: 'De menselijke

41 Corliss Konwiser Slack, *Crusade Charters 1138-1270*, Tempe, Arizona 2001, p. 122.

waardigheid is onschendbaar. Zij moet worden geëerbiedigd en beschermd.'

Als de Europese Unie soldaten stuurt naar Mali om het regeringsleger bij te staan in zijn strijd tegen de met Al-Qaida verbonden Toearegs, is dat geen kruistocht. Wel blijkt hieruit dat het steeds hechter verbond tussen de volkeren van Europa een ambitieuzer doel nastreeft dan de totstandbrenging van een interne markt met een vrij verkeer van goederen, personen, diensten en kapitaal (art. 26 VwEU). Het internationaal optreden van de Unie is gericht op niets minder dan 'de wereldwijde verspreiding van (...) de democratie, de rechtsstaat, de universaliteit en de ondeelbaarheid van de mensenrechten en de fundamentele vrijheden, de eerbiediging van de menselijke waardigheid, de beginselen van gelijkheid en solidariteit en de naleving van de beginselen van het Handvest van de Verenigde Naties en het internationaal recht' (art. 21 VEU).

Verscheidenheid van recht

'De Unie eerbiedigt haar rijke verscheidenheid van cultuur en taal.' Waarom niet ook: 'De Unie eerbiedigt haar rijke verscheidenheid van recht?'

In Frankrijk wordt de koper van een schilderij eigenaar door totstandkoming van de koopovereenkomst. In Nederland is daarvoor meer nodig: verschaffing van het bezit. Meerderjarige broers en zusters die met wederzijds goedvinden met elkaar seksuele gemeenschap hebben, plegen naar Duits recht een strafbaar feit. Naar Nederlands recht is dat niet het geval.

Heeft ieder volk recht op zijn eigen recht? Savigny ziet een onverbrekkelijk verband tussen de geest van een volk (*Volksgeist*) en zijn recht:

'Aber dieser organische Zusammenhang des Rechts mit dem Wesen und Charakter des Volkes bewährt sich auch im Fortgang der Zeiten, und auch hierin ist es der Sprache zu vergleichen. (...) Das Recht wächst also mit dem Volke fort, bildet sich mit diesem aus, und stirbt endlich ab, so wie das Volk seine Eigentümlichkeit verliert.'⁴²

Het recht sterft als het volk zijn identiteit verliest. Het vermaarde volk der Franken (*gens Francorum inclita*), stoutmoedig, snel en hard (*audax, velox et aspera*); waar is het gebleven? Spoorloos opgegaan in het Franse, Duitse en Nederlandse volk. Zijn wetgeving, de *Lex Salica*, verdween in de rechtshistorische reeks 'Leges Barbarorum'.

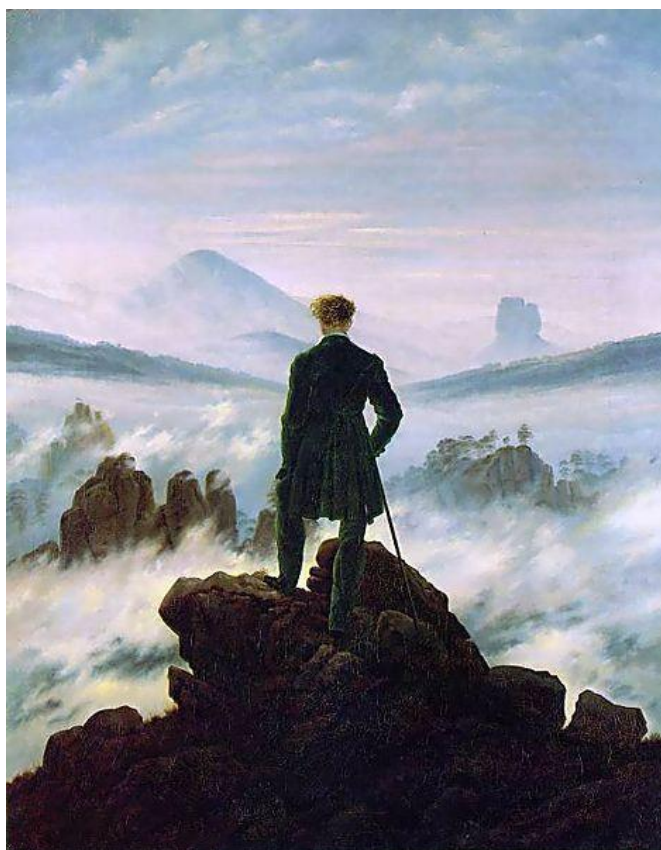
Barbaars of niet; onder het volk der Franken heerste een rechtsovertuiging die wij ook nu nog delen: hoe zwaarder het vergrijp, des te steviger de sanctie (proportionaliteit):

42 F.C. von Savigny, *Vom Beruf unserer Zeit für Gesetzgebung und Rechtswissenschaft*, 1814.

'Si quis de campo alieno lino furavit et in carro duxerit solidus XLV culpabilis iudicetur. Si vero tantum presumpserit, quantum in dorsum suum portare potuerit solidus XV culpabilis iudicetur.'⁴³

'Indien iemand van andermans akker vlas steelt en in een kar wegvoert, zal hij worden veroordeeld tot betaling van 45 schellingen. Als hij echter slechts zoveel wegneemt als hij op zijn rug kan dragen, zal hij worden veroordeeld tot betaling van 15 schellingen.'

Tot de thans in Nederland levende rechtsovertuigingen behoort stellig de overtuiging dat moord een hogere maximumstraf verdient dan een andere der tien geboden: diefstal.

Der Wanderer über dem Nebelmeer
(Caspar David Friedrich; 1818)

Is Friedrich Carl von Savigny met zijn bezwaren tegen vastlegging van het recht in een wetboek niet volstrekt *passé*; kind van de Romantiek en met haar ten grave gedragen? De *Geist* van het Teutoburger woud uitgedreven door de *esprit* van het Franse codificatiestreven. In 1900 was ook Duitsland rijp voor invoering van een *Bürgerliches Gesetzbuch*.

43 *Lex Salica*, herausgegeben von Karl August Eckhardt, Weimar 1935, p. 153 e.v.

Toch smeult Savigny's *Volksgeist* nog na, bijvoorbeeld in het werk van de Canadese comparatist Pierre Legrand:

'French law is, first and foremost, a cultural phenomenon, not unlike singing or weaving. The reason why the French have the *chanteurs* they have lies somewhere in their history, in their Frenchness, in their identity. Similarly, the reason why the French have the legislative texts or the judicial decisions they have, say on a matter of sales law, lies somewhere in their history, in their Frenchness, in their identity.'⁴⁴

Say, on a matter of sales law; het voorbeeld is interessant omdat het kooprecht bij uitstek het terrein is waar eenvormig recht tastbaar profijt zou opleveren voor de Europese Unie begrepen als interne markt. Vijfenzeventig procent van de Nederlandse export gaat naar lidstaten van de Europese Unie.⁴⁵

Is de reden waarom de Fransen hebben gekozen voor een bepaalde wetstekst inderdaad gelegen in hun identiteit, hun *Frenchness*, zoals Legrand aanvoert? Een proef op de som:

'Elle (de koopovereenkomst) est parfaite entre les parties, et la propriété est acquise de droit à l'acheteur à regard du vendeur, dès qu'on est convenu de la chose et du prix, quoique la chose n'ait pas encore été livrée ni le prix payé (art. 1583 Code civil).

De eigendom gaat op de koper over door totstandkoming van koopovereenkomst en niet pas door levering of betaling van de koopprijs.

Franse schrijvers juichen dit consensualisme toe:

'Le transfert de la propriété par le seul consentement a paru un progress juridique certain. Il marque un triomphe de l'autonomie de la volonté sur le formalisme juridique.'⁴⁶

Zijn wij hier getuige van een unieke expressie van de Franse volksaard? Welnee, in zijn *De Jure Belli ac Pacis* (1625) prees Hugo de Groot het stelsel van eigendomsovergang door totstandkoming van de koopovereenkomst reeds aan als een regel van supranationaal natuurrecht.⁴⁷

Met betrekking tot het nationale recht van de provincie Holland erkende hij het bestaan van een andere regel:

⁴⁴ Pierre Legrand, *Fragments on Law-as-Culture*, Deventer 1999, p. 5.

⁴⁵ Bron: www.rijksoverheid.nl, 2 november 2012.

⁴⁶ Planiol-Ripert-Picard, *Traité pratique de droit civil Français* III, no. 625.

⁴⁷ Grotius, *De jure belli ac pacis*, II, 8, 25; zie daarover J.H.A. Lokin en W.J. Zwolve, *Hoofdstukken uit de Europese Codificatiegeschiedenis*, Deventer 2001, p. 33.

'Doch wat levering aangaet die op koop volgt van tilbaer goed, staet te letten dat daer mede den eigendom niet over en gaet, 't en zy den koper de kooppenning heeft betaelt (...)'⁴⁸

Een *opt-in* van deze Hollandse prijsbetalingsregel uit de zeventiende eeuw is populair onder de verkopers in het huidige Europa. Zelfs verkopers in Frankrijk doen regelmatig afstand van hun art. 1583 Code civil. Zij komen met de koper overeen dat de eigendom van de verkochte zaak eerst overgaat als de koopprijs is betaald. De *Cour de cassation* acht een dergelijk eigendomsvoorbehoud geoorloofd.⁴⁹

In 1838 brak ook ons land met de regel van art. 1583 Cc. In dat jaar is de wetgever 'teruggekeerd tot de ware beginselen des Romeinschen regts'.⁵⁰ Eigendom verkrijgt de koper eerst door levering, dat wil zeggen doordat hem het bezit van de roerende zaak wordt verschaft. Deze keuze vloeit niet voort uit de omstandigheid dat de Nederlander in hart en nieren eerder Romein is dan Fransman, maar berust op het voordeel van het traditiestelsel: openbaarmaking van de rechtsovergang (publiciteitsbeginsel).

Teruggekeerd tot de ware beginselen van het Romeinse recht? Jazeker, in de Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden gold ter aanvulling van inheems recht het Romeinse recht. Het sterkst was de positie van het Romeinse recht in Friesland. 'Meer nog dan de anderen hechten de Friezen het striktst aan het Romeinse recht.' (Simon à Groenewegen van der Made; 1613-1652).⁵¹

Rechtsgeleerdheid was in die dagen een bij uitstek Europees project. Een voorbeeld ter illustratie: Johannes Voet.

Voet werd in 1647 in Utrecht geboren. Hij studeerde rechten in Utrecht en Frankrijk. Op 23-jarige leeftijd werd hij benoemd tot hoogleraar aan de *Hohe Schule* in Herborn (Duitsland), opgericht door een jongere broer van Stadhouder Willem van Oranje. In 1674 volgde benoeming in Utrecht en in 1680, op 33-jarige leeftijd, bereikte Johannes Voet de hoogste trede van de *gradus ad Parnassum*: benoeming tot hoogleraar *Jus civile* in Leiden. Daar schreef hij een boek van Europees formaat: *Commentarius ad Pandectas*. Het boek beleefde vele herdrukken en werd vertaald in het Frans, Italiaans en Engels.⁵²

48 Hugo de Groot, *Inleidinge tot de Hollandsche Rechts-Geleerdheid*, II, 5, 14.

49 Cass. req, 26 juin 1935: *DH* 1935, 414.

50 C. Asser, *Het Nederlandsch Burgerlijk Wetboek vergeleken met het Wetboek Napoleon*, 1838, p. 261.

51 J.H.A. Lokin en W.J. Zwolve, *Hoofdstukken uit de Europese Codificatiegeschiedenis*, Deventer 2001, p. 286.

52 Gegevens ontleend aan T.J. Veen en P.C. Kop (red.), *Zestig juristen*, Zwolle 1987, p. 130 e.v.

Johannes Voet (1647-1713)

Johannes Voet wordt gerekend tot de Hollandse elegante school. Zijn stijl munt inderdaad uit door helderheid en strookt met de huidige opvatting over de eis van wetenschappelijkheid: begin met een heldere probleemstelling. Voet over koop en verkoop:

Quid juris, si ante contractum emtionis res emta perierit?

Wat zegt het recht, als vóór de totstandkoming van de koopovereenkomst de gekochte zaak is tenietgegaan?

Zijn antwoord houdt in dat indien vóór de totstandkoming van de koop de zaak is tenietgegaan, zonder dat partijen dit wisten, sprake is van een nietige overeenkomst.⁵³

Zeg niet te snel: dat wist ik wel. Evenals in de dagen van Voet is het civiele recht wederom een bij uitstek Europees project. Civilisten uit de lidstaten van de Europese Unie voeren debat over de wenselijkheid en mogelijke inhoud van een Gemeenschappelijk Europees Kooprecht (GEKR), beter bekend als *Common European Sales Law* (CESL). Stel, de door Voet opgeworpen rechtsvraag wordt aan de orde gesteld. A verkoopt aan B een schip dat, zonder dat partijen daarvan op de hoogte zijn, reeds ten tijde van de totstandkoming van de overeenkomst met man en muis is vergaan. *Quid juris?*

De Franse deelnemer aan het debat neemt als eerste het woord: *pas de problème*, de overeenkomst is nietig. Eén van de vier vereisten voor de geldigheid van een overeenkomst is de aanwezigheid van een bepaald voorwerp (*un objet certain qui forme la matière de l'engagement*; art. 1108 Cc). Verkoop van een schip dat reeds ten tijde van de

⁵³ Johannes Voet, *Commentarius ad Pandectas* I, p. 762 e.v.

koop was vergaan, is een nietige overeenkomst.⁵⁴

De Nederlander: wacht even, tot invoering van het nieuwe Burgerlijk Wetboek in 1992 beantwoordden wij de door Voet opgeworpen rechtsvraag aan de hand van een aan het Franse recht ontleende regel: een overeenkomst *zonder oorzaak* is krachteloos (art. 1371 *oud* BW). De oorzaak van de overeenkomst bestond uit hetgeen partijen met de overeenkomst beoogden te bereiken, in dit geval: eigendomsoverdracht van het schip en betaling van de koopprijs. Was een overeengekomen prestatie reeds ten tijde van het sluiten van de overeenkomst onmogelijk, dan was sprake van een overeenkomst zonder oorzaak. De verkoop van een reeds vergaan schip was onder het oude recht nietig.

Het nieuwe Burgerlijk Wetboek heeft afscheid genomen van dit middeleeuws gedrocht: een (geoorloofde) oorzaak als voorwaarde voor de geldigheid van een verbintenisscheppende overeenkomst.⁵⁵ De koop en verkoop van het schip is een geldige overeenkomst, zij het dat de verkoper in de blijvende onmogelijkheid verkeert het schip te leveren. De koper kan de overeenkomst ontbinden.⁵⁶

Welke benadering verdient uit Europees oogpunt de voorkeur? De omstandigheid dat de Code civil twee eeuwen ouder is dan het nieuwe Burgerlijk Wetboek van Nederland is uiteraard geen argument, noch ten voordele, noch ten nadele van de Code civil. Wel is het zo dat de ervaring heeft geleerd dat het recht zuinig dient om te springen met de mokerslag van de nietigheidssanctie. Naar huidig Nederlands recht overleeft het contract de ondergang van het schip. De koper kan zich bevrijden van de verplichting om de koopprijs te betalen door de overeenkomst te ontbinden, maar het zou kunnen zijn dat hij daarmee niet volledig uit de brand is, omdat hij, in de verwachting het schip spoedig te kunnen exploiteren, investeringen heeft gedaan die nu waardeloos blijken. De verkoper wist weliswaar niet dat het schip reeds was vergaan, maar wellicht treft hem met betrekking tot de scheepsramp toch enige blaam, bijvoorbeeld wegens achterstallig onderhoud van het GMDSS (*Global Maritime Distress and Safety System*). Een op de overeenkomst gebaseerde vordering tot vergoeding van de door de koper geleden schade behoort dan niet bij voorbaat kansloos te zijn.

Heeft een Europees contractenrecht een behouden vaart voor de boeg als het oorzaaksvereiste over boord wordt gezet? Sommige Franse civilisten kunnen hun wrevel niet onderdrukken. Yves Lequette roept Frankrijk op zichzelf te blijven en zijn 'irritante' uitzondering (het oorzaaksvereiste) te koesteren in plaats van zich uit te leveren aan een *banalisation et dissolution dans le conformisme européen*.⁵⁷

In zijn verzet tegen de invoering van een Europees contractenrecht weet Thomas Genicon zich, na een retorische vraag, gesteund door de wil van de volkeren van Europa:

⁵⁴ Philippe Malinvaud, *Droit des Obligations*, Paris 2003, no. 244.

⁵⁵ Parlementaire Geschiedenis Boek 6, p. 898.

⁵⁶ Ook zou sprake kunnen zijn van wederzijdse dwaling (art. 228 lid 1 c BW). In dat geval is de overeenkomst niet nietig, maar vernietigbaar.

⁵⁷ Y. Lequette, *Le Code européen est de retour*, (2011) 3 *Revue des contrats* 1028-1044.

Est-ce vraiment ce que les peuples européens veulent? ⁵⁸

Ruth Sefton-Green, aan wie deze voorbeelden zijn ontleend, spreekt in dit verband van *crypto-nationalisme*. Zij ontmaskert Franse en Engelse bedrivers van deze ontucht.⁵⁹

In Engeland is soms sprake van onbeschaamd jingoïsme: 'We don't want to fight but, by Jingo, if we do, we've got the ships, we've got the men, we've got the money, too.' Lord Falconer over de toekomst van het Europees contractenrecht:

'As a result, the English law of contract is the international law of choice over a wide range of areas, particularly in finance, shipping, and insurance. It contributes significantly to the earnings of the UK and thereby promotes the prosperity of the EU. It has contributed to the UK's status as a major centre for international trade and commerce. London – one of Europe's most important and successful commercial centres – is, in many ways, built on the foundations of a sound law of contract. You could say, that the English common law of contract is now a world-wide commodity. It has become so because it is a system that people like. It provides predictability of outcome, legal certainty, and fairness. It is clear and built upon well founded principles, such as the ability to require exact performance and the absence of any general duty of good faith. (...) It would be a huge error for the UK and the EU to lose this distinctiveness in the name of harmonisation. An error not just for the UK, but for the EU as a whole.'⁶⁰

The absence of any general duty of good faith als unique selling point; Lord Falconer 'verkoopt' het Engelse contractenrecht, zoals Charles Boorman zijn Wereldtijdschrift voor Financiën, Handel, Nijverheid, Kunsten en Wetenschappen in Elsschot's roman *Lijmen* (Engelse vertaling: *Soft Soaping*). De andere lidstaten zijn nog niet gevallen voor deze vorm van *hard selling*. Daar viere *good faith and fair dealing* nog hoogtij.

Eenvormig Europees privaatrecht

Wat valt er te zeggen *ten gunste* van een steeds hechter verbond van het contractenrecht van de volkeren van Europa?

In de eerste plaats is het uiteraard zo dat indien de lidstaten van de Europese Unie één en hetzelfde contractenrecht hebben, tijdrovend en kostbaar debat over de vraag welk nationaal recht van toepassing is, achterwege kan blijven.

Een voorbeeld: A, een Nederlandse, en B, een Duitse vervoerder van personen onder-

58 T. Genicon, *Commission européenne et droit des contrats*,: *Quousque tandem abutere patientia nostra*, (2011) 3 *Revue des contrats*, 1050-1069.

59 Ruth Sefton-Green, *French and English crypto-nationalism and European private law*, *European Review of Contract Law* (ERCL) 3, 2012, p. 260 e.v.

60 Ruth Sefton-Green, *French and English crypto-nationalism and European private law*, *European Review of Contract Law* (ERCL) 3, 2012, p. 272.

handelen over de gezamenlijke exploitatie van een snelle en frequente treinverbinding tussen Groningen en Bremen. Aanpassing van het tracé, aanschaffing van treinstellen en werving van Duits en Nederlands sprekend treinpersoneel zijn voorwerp van intensieve onderhandeling. Als totstandkoming van de overeenkomst naar het oordeel van B reeds in zicht is, breekt A de onderhandelingen onverwacht af. B heeft zijn zinnen gezet op vergoeding van de geleden schade en heeft een voorkeur voor toepassing van Nederlands recht wegens zijn gunstige Plas/Valburg regime.⁶¹ Om dezelfde reden gaat de voorkeur van A uit naar toepassing van Duits recht.

Het hinkelspel van het Internationaal Privaatrecht is nu onontkoombaar. De Verordening inzake niet-contractuele verbintenissen (Rome II) bepaalt dat de niet-contractuele verbintenis die voortvloeit uit afgebroken onderhandelingen wordt beheerst door het recht dat op de overeenkomst van toepassing zou zijn geweest indien zij zou zijn gesloten (art. 12). Vervolgens moet de sprong worden gemaakt naar Rome I, de Verordening verbintenissen uit overeenkomst. In art. 4 lezen we dat bij gebreke van een rechtskeuze de overeenkomst inzake dienstverlening wordt beheerst door het recht van het land waar de dienstverlener zijn gewone verblijfplaats heeft. Wie is hier de dienstverlener? Als de overeenkomst tot stand zou zijn gekomen, zouden A en B elkaar over en weer diensten verlenen: terbeschikkingstelling van treinen en personeel.

Ook wacht nog een zijsprong: 'Indien het toepasselijke recht niet overeenkomstig lid 1 of lid 2 kan worden vastgesteld, wordt de overeenkomst beheerst door het recht van het land waarmee zij het nauwst verbonden is.' (art. 4 lid 4). Is het feit dat het grootste deel van het tracé over Duits grondgebied loopt een omstandigheid waaruit blijkt dat de overeenkomst het nauwst verbonden is met Duitsland? Kortom, een *Lawyer's Paradise* en daarmee voor hun opdrachtgevers: *Hell*.

Enkele nostalgische geesten zullen een terugtred van het Internationaal Privaatrecht (IPR) betreuren. Dat is immers het enige domein van het recht waar nog vlot Latijn wordt gesproken en geschreven: *lex loci delicti*, *lex damni*, *lex rei sitae*. Toch is dit geen reden om niet krachtig te pleiten voor invoering van een eenvormig Europees privaatrecht (EEP). Hierbij rijst de vraag hoe dit het best kan geschieden. Twee methoden dienen zich aan.

Stap voor stap; eerst het contractenrecht, dan de overige delen van het verbintenissenrecht (onrechtmatige daad, ongerechtvaardigde verrijking, onverschuldigde betaling e.d.),

61 HR 18 juni 1982, LJN:AG4405, NJ 1983, 723:

'Niet uitgesloten is dat onderhandelingen over een overeenkomst in een zodanig stadium zijn gekomen dat het afbreken zelf van die onderhandelingen onder de gegeven omstandigheden als in strijd met de goede trouw moet worden geacht, omdat partijen over en weer mochten vertrouwen dat enigerlei contract in ieder geval uit de onderhandelingen zou resulteren. In zo een situatie kan er ook plaats zijn voor een verplichting tot vergoeding van gederfde winst.' De Hoge Raad heeft nadien de lat hoger gelegd. Vereist is dat het afbreken van de onderhandelingen 'op grond van het vertrouwen van de wederpartij in het tot stand komen van de overeenkomst of in verband met de andere omstandigheden van het geval onaanvaardbaar' is. HR 12 augustus 2005, NJ 2005, 467 (CBB/JPO).

vervolgens het goederenrecht, het vennootschapsrecht⁶² en in de laatste plaats, als er nog energie over is, het personen- en familierecht, zodat ook in Ierland en Roemenië twee personen van hetzelfde geslacht met elkaar in het huwelijk kunnen treden. Eurosceptici duiden deze stap voor stap aanpak stevast aan als *sluipende* Europeanisering van het eigen privaatrecht, bij voorkeur in het Engels: *creeping Europeanisation*. Uit retorisch oogpunt is de bijklank 'walgelijk' (*It gives me the creeps*) mooi meegenomen. Met deze harmonisatie van burgerlijk recht hebben we reeds ruime ervaring. Lees art. 6:186 BW:

Een product is gebrekkig, indien het niet de veiligheid biedt die men daarvan mag verwachten, alle omstandigheden in aanmerking genomen en in het bijzonder

- a. de presentatie van het product;
- b. het redelijkerwijs te verwachten gebruik van het product;
- c. het tijdstip waarop het product in het verkeer werd gebracht.

Een product mag niet als gebrekkig worden beschouwd uitsluitend omdat nadien een beter product in het verkeer is gebracht.

Lees vervolgens art. 1386-4 van de Code civil:

Un produit est défectueux au sens du présent titre lorsqu'il n'offre pas la sécurité à laquelle on peut légitimement s'attendre.

Dans l'appréciation de la sécurité à laquelle on peut légitimement s'attendre, il doit être tenu compte de toutes les circonstances et notamment de la présentation du produit, de l'usage qui peut en être raisonnablement attendu et du moment de sa mise en circulation.

Un produit ne peut être considéré comme défectueux par le seul fait qu'un autre, plus perfectionné, a été mis postérieurement en circulation.

Pak nu een vergrootglas en zoek de verschillen. Inderdaad, zij zijn minimaal en zonder enige inhoudelijke betekenis. De eenvormigheid van het recht met betrekking tot de aansprakelijkheid voor gebrekkige producten is het gevolg van een Europese Richtlijn. Er zijn geen aanwijzingen dat dit supranationalisme heeft geleid tot onrust onder de Nederlandse bevolking: Wat heeft Brussel gedaan met ons Lekkende Kruik arrest?⁶³ De behoedzame, stap voor stap methode heeft ook nadelen. Hoe beperkter het terrein dat wordt bestreken, des te groter de kans dat de eenvormige regeling niet *free standing* is, dat

62 Hierbij dient te worden bedacht dat implementatie van Richtlijnen ertoe heeft geleid dat grote delen van het vennootschapsrecht reeds een Europees stempel dragen.

63 HR 2 februari 1973, NJ 1973, 315.

wil zeggen dat bij toepassing vaak een beroep moet worden gedaan op het nationale recht van een van de lidstaten. Het voorstel voor een Verordening betreffende een gemeenschappelijk Europees kooprecht (GEKR) meldt daarover het volgende:

'Aangezien het gemeenschappelijk Europees kooprecht niet elk aspect van een overeenkomst zal beslaan (bv. onwettigheid van overeenkomsten, vertegenwoordiging), zullen de bestaande burgerrechtelijke bepalingen van de lidstaat die op de overeenkomst van toepassing zijn, dergelijke overblijvende kwesties blijven beheersen.'

De bedoeling is dat het gemeenschappelijk Europees kooprecht deel gaat uitmaken van het nationale recht van de lidstaten, niet ter vervanging van het nationale kooprecht, maar als alternatief, ter vrije keuze van partijen bij een grensoverschrijdende koop.

Een Nederlands verkoper van kinderspeelgoed heeft een aanlokkelijk artikel in de aanbieding: een spel dat een hoogtepunt belooft te worden van menig verjaardagspartijtje: de kinderen worden in een gevechtstenu gehesen, krijgen een laserpistool in handen en worden uitgezet in een bos. Van boom tot boom dekking zoekend, kunnen zij elkaar virtueel doodschieten. De Nederlandse verkoper doet aan zijn Franse, Duitse en Italiaanse kopers het voorstel om het Gemeenschappelijk Europees Kooprecht van toepassing te verklaren. De opstellers van de concept-Verordening verwachten dat zij daarop gretig zullen ingaan, omdat zij dat kooprecht kennen, het vormt immers onderdeel van hun eigen nationale recht.

De Duitse koper wacht een teleurstelling. Als het spel wordt gespeeld in een bos in de omgeving van Bonn, maakt de politie daaraan een einde met verwijzing naar het *Omega* - arrest van het Hof van Justitie in Luxemburg.⁶⁴ Zoals gezien, bevat het GEKR geen bepalingen over koopovereenkomsten in strijd met wet, goede zeden en openbare orde (De Engelse versie spreekt van *illegality* of contracts. Dat is ruimer dan *onwettigheid* van overeenkomsten). We geraken nu onontkoombaar in het vaarwater van het IPR. Artikel 6 van Rome I loodst ons naar het recht van het land waar de consument zijn gewone verblijfplaats heeft, in dit geval Duits recht. Is de verkoop van dit krijgszuchtig kinderspel nietig wegens strijd met de *gute Sitten* (§ 138 BGB)?

Door de geringe draagwijdte van het GEKR kunnen de verwachtingen met betrekking tot het succes van dit optionele instrument niet anders dan laaggespannen zijn. Waarom niet een Verordening of een Richtlijn ter harmonisering van het contractenrecht, zoals bij productenaansprakelijkheid? De Toelichting daarover:

'Een richtlijn of verordening waarbij nationale wetgeving wordt vervangen door een niet facultatief Europees overeenkomstenrecht zou te ver gaan, aangezien dit binnenlandse handelaren die niet

64 HvJ EG 14 oktober 2004, NJ 2005, 295; Omega.

grensoverschrijdend willen verkopen, met kosten zou opzadelen die niet worden gecompenseerd door de kostenbesparingen die zich slechts bij grensoverschrijdende transacties voordoen.'

Voor zover al begrijpelijk (met welke kosten zou de niet-grensoverschrijdende verkoper worden opgezadeld, indien in Europa een geharmoniseerd contractenrecht zou gelden?) is het argument verre van overtuigend. Kern van de Unie is de interne markt met een vrij verkeer van goederen. Daarmee valt niet te verenigen dat voor verkoop van tweehonderd kazen van Edam naar Antwerpen een ander contractenrecht geldt dan voor verkoop van tweehonderd dozen koek van Deventer naar Middelburg.

Een aantrekkelijk alternatief: op weg naar een gemeenschappelijk Europees privaatrecht, niet voetje voor voetje, maar met zevenmijlslaarzen. Voer in één stap (een substantieel deel van) een Europees Burgerlijk Wetboek in ter *vervanging* van het nationale recht van de lidstaten. Geen enkel Burgerlijk Wetboek is compleet en *free standing*. Ook in ons land kan ter beslechting van civielrechtelijke geschillen niet worden volstaan met raadpleging van uitsluitend het Burgerlijk Wetboek.

De meest voortvarende codificatie op zevenmijlslaarzen ervoer ons land in 1811: invoering van de Code Napoléon. Wie zou menen dat na de val van Napoleon dit wetboek met bekwame spoed zou zijn afgeschaft, heeft het mis. In 1838 schreef Carel Asser, lid en secretaris van de commissie van redactie der nationale wetgeving:

'Niet minder dan zeven en twintig jaren zijn er verstreken, sedert de Fransche wetgeving in Nederland ingevoerd werd, en gedurende dat ruime tijdvak zijn alle burgerlijke handelingen, alle overeenkomsten, alle huwelijken, al wat den staat der personen, alsmede het versterfregt en de uiterste wilsbeschikkingen betreft, naar de voorschriften van die wetgeving geregeld geworden.'⁶⁵

Het in 1838 ingevoerde Burgerlijk Wetboek van eigen bodem bestond voor het grootste deel uit vertaling van de bepalingen van de Code Napoléon. Nog steeds bevat ons burgerlijk recht voorschriften die afkomstig zijn uit de Code Napoléon. Wie een uitgeleend boek terugkrijgt, voorzien van kringen van daarop geparkeerde glazen wijn, kan de gerechtvaardigdheid van zijn wrevel staven door verwijzing naar art. 7A:1781 BW:

'Die iets ter leen ontvangt, is gehouden, als een goed huisvader, voor de bewaring en het behoud van de geleende zaak te zorgen.'

Dit is een vrijwel letterlijke vertaling van art. 1880 van de Code Napoléon:

'L'emprunteur est tenu de veiller, en bon père de famille, à la garde et à la conservation de la chose prêtée.'

⁶⁵ C. Asser, *Het Nederlandsch Burgerlijk Wetboek, vergeleken met het Wetboek Napoleon*, Den Haag 1838, p. I.

De hercodificatie van het burgerlijk recht vanaf 1992 levert een minder drastische illustratie van de voordelen van de zevenmijlslaars. In 1992 werd niet een compleet Burgerlijk Wetboek ingevoerd, maar wel zijn kern: de boeken 3 (vermogensrecht in het algemeen); 5 (zakelijke rechten) en 6 (algemeen gedeelte van het verbintenissenrecht). Het erfrecht moest nog geruime tijd wachten op vernieuwing en opnemings in het nieuwe Burgerlijk Wetboek.

Aangevoerd door de Rotterdamse hoogleraar Jan van Dunné was tot kort vóór 1992 het verzet tegen een nieuw Burgerlijk Wetboek zeer aanzienlijk. Invoering zou de samenleving vele miljarden guldens kosten. Indien de wetgever, onder de indruk van dit verzet, had besloten slechts de boeken 3 (vermogensrecht in het algemeen) en 6 (algemeen gedeelte van het verbintenissenrecht) aan te bieden, en wel als optioneel instrument, ter keuze van partijen, dan zou het hercodificatieproject vrijwel zeker zijn mislukt. Het voldongen feit van invoering bracht de gemoederen tot bedaren en het verzet smolt weg als sneeuw voor de zon. Wel waren aan de invoering kosten verbonden: duizenden advocaten offerden declarabele uren voor groepsgewijze bestudering van het nieuwe recht. De terugkeer naar de collegebanken leverde ook winst op: verrijkt inzicht in het burgerlijk recht. Zou over een aantal jaren een met de boeken 3, 5 en 6 corresponderend gedeelte van een Europees Burgerlijk Wetboek worden ingevoerd, dan valt daarvan een vergelijkbaar educatief rendement te verwachten.

Nu is er uiteraard wel verschil: in 1992 werd een aanzienlijke brok *nieuw* Nederlands burgerlijk recht geplaatst temidden van *oud* Nederlands burgerlijk recht. Er moest wel worden gependeld, maar dit verkeer vond plaats tussen oud en nieuw *Nederlands* recht. Wie in 1992 wilde weten hoe een verzekeringsovereenkomst tot stand komt, moest het nieuwe Boek Zes raadplegen:

'Een overeenkomst komt tot stand door een aanbod en de aanvaarding daarvan (art. 6: 217 BW).

Wilde hij vervolgens weten wat de gevolgen zijn van verzwijging van gegevens door de verzekerde, dan diende hij door te schakelen naar het oude Wetboek van Koophandel:

'Alle verkeerde of onwaarachtige opgave, of alle verzwijging van aan den verzekerde bekende omstandigheden, hoezeer te goeder trouw aan diens zijde hebbende plaats gehad, welke van dien aard zijn, dat de overeenkomst niet, of niet onder dezelfde voorwaarden zoude zijn gesloten, indien de verzekeraar van den waren staat der zaak had kennis gedragen, maakt de verzekering nietig.' (art. 251 *oud* Wetboek van Koophandel).

Eerst in 2006 werd het vernieuwde verzekeringsrecht opgenomen in Boek 7 van het nieuwe Burgerlijk Wetboek.

Zouden de boeken 3, 5 en 6 van het huidige Burgerlijk Wetboek worden vervangen door daarmee corresponderend eenvormig Europees privaatrecht, dan moet ook worden gependeld, maar in dat geval tussen recht van nationale signatuur en recht dat niet is

ontworpen door de Nederlandse wetgever. Is dat een bezwaar? Dat valt reuze mee. Op goede gronden heeft Nederland een ander waterstaatsrecht dan een polderloos land als Oostenrijk, maar er valt geen steekhoudende reden te bedenken waarom in Nederland en Oostenrijk een onderling verschillend contractenrecht zou moeten gelden.

Geen Nederlandse rechter zal serieus in problemen geraken als hij voor het antwoord op de vraag of een overeenkomst is tot stand gekomen, niet langer kan steunen op art. 6:217 BW, maar is aangewezen op de inmiddels tot Nederlands recht gepromoveerde (vertaling van) Model Rule II. – 4:101 van het DFCR:

'A contract is concluded, without any further requirement, if the parties: (a) intend to enter into a binding legal relationship or bring about some other legal effect; and (b) reach a sufficient agreement.'

Modern contractenrecht is, in de woorden van de Romeinse jurist Gaius, *ius gentium*, dat wil zeggen 'wat de natuurlijke rede bepaalt voor alle mensen' (*quod naturalis ratio inter omnes homines constituit*).⁶⁶

Twee pleidooien voor een Europees Burgerlijk Wetboek verdienen de aandacht.

Matthias Storme bepleit een *echt* wetboek met *echte* regels:

'A real code consists of rules; just formulating common terms and principles will not do. (...) As to common principles (...), formulating them is not a task for a legislator, and they do not belong in a code.'

Wel gunt hij de lidstaten een beperkte mogelijkheid om bepaalde regels niet te accepteren:

'Derogation by national parliaments would be allowed under rather strict conditions, except where constitutional guarantees are at stake.'⁶⁷

Ook Hugh Collins is voorstander van een Europees Burgerlijk Wetboek, maar anders dan Storme, is hij van oordeel dat dit wetboek moet bestaan uit beginselen (*principles*) en niet uit regels:

'The civil code must be a code of principles that provide a gravitational pull towards harmonization rather than attempt through detailed rules to impose uniformity. These principles contained in the civil code can draw upon the cosmopolitan traditions of private law, through which legal scholars

⁶⁶ Gaius, *Instituten*, I, 1.

⁶⁷ Matthias Storme, *The Foundations of Private Law in a Multilevel Structure*, *European Review of Private Law* 2012, p. 249 e.v.

have developed legal doctrine by borrowing from tradition, comparison between legal systems, and philosophical reflection.⁶⁸

Regels of beginselen als bouwstenen van een Burgerlijk Wetboek? Regels verdienen de voorkeur. Beginselen zijn zeer belangrijk; zij scheppen samenhang in uiteenlopende regels. Het vertrouwensbeginsel houdt in dat gerechtvaardigd vertrouwen bescherming verdient. Dit beginsel legt verband tussen de regel dat de verkrijger van een roerende zaak die niet wist en redelijkerwijs ook niet kon weten dat de vervreemder beschikkingsonbevoegd was, niettemin eigendom verwerft (art. 3:86 BW) en de regel dat degene die aan de verklaring van een ander redelijkerwijs een bepaalde strekking mocht toekennen ('drie Amsterdammers en een fluitje' strekt tot bestelling van vier glazen bier) de ander aan de aldus opgevatte verklaring mag houden (art. 3:35 BW). Maar beginselen verzetten zich principieel tegen codificatie. 'De verbindende kracht van een overeenkomst berust op drie beginselen: het autonomiebeginsel, het vertrouwensbeginsel en het causa-beginsel.' Een dergelijke zin hoort in een proefschrift, niet in een wetboek.

Sunt lacrimae rerum

Aangekomen in Carthago, de stad van Koningin Dido, ziet de Trojaan Aeneas wandschilderingen van de strijd rond Troje. Tot zijn trouwe gezelschap Achates spreekt hij een gevleugeld woord: *Sunt lacrimae rerum*.⁶⁹

Traduttore, traditore. Piet Schrijvers maakt het zich makkelijk door *rerum* onvertaald te laten: 'hier vloeien tranen'. Bij Robert Fagles moet de letter wijken voor de geest: 'The world is a world of tears.' Een aanvaardbaar compromis tussen vertaling en duiding vinden wij bij Edith en Gerhard Binder: 'Auch hier fließen Tränen über den Lauf der Dinge.'⁷⁰ Zonder tranen gaat het niet. Zonder de val van Troje geen Imperium Romanum.

De val van Troje werd veroorzaakt door aanvaarding van een Grieks geschenk. Ondanks de waarschuwing van Laocoön (*Timeo Danaos et dona ferentes*; Ik vrees de Grieken, vooral als zij geschenken brengen)⁷¹ slepen de Trojanen het torenhoge houten paard binnen de muren.

68 Hugh Collins, *Why Europe Needs a Civil Code*, European Review of Private Law 2013, p. 921 e.v.

69 Aeneis, I, 462.

70 Vergil, *Aeneis*, Lateinisch/Deutsch 1. und 2. Buch, Stuttgart 1994, p. 43.

71 Aeneis II, 49

Detail uit "De Processie van het Trojaanse Paard in Troje"
door Giovanni Domenico Tiepolo

In Nederland is deze munt wettig betaalmiddel. De Griekse god Zeus, vermomd als stier, ontvoert Europa.

Velen zien de Euro als een nieuw Paard van Troje. Zou het voor Europa niet beter zijn als de Grieken hun drachme terugkregen en wij onze gulden? De tocht naar een steeds hechter verbond tussen de volkeren van Europa zou zomaar kunnen stranden op de onwil van de volkeren van Europa. Het aanwakkeren van eurofobie levert kamerzetels op. Behoud van soevereiniteit is het devies. Laat Nederland zelf bepalen hoe hoog het zijn begrotingstekort wil laten oplopen.

Vaak wordt gesproken van het democratisch tekort van de Europese Unie. Kan ook sprake zijn van een teveel aan democratie? Jazeker: het referendum. Volksraadpleging dient beperkt te blijven tot de samenstelling van de volksvertegenwoordiging. Een referendum ondermijnt de grondvesten van een representatieve democratie.

Op 1 juni 2005 werd aan het Nederlands electoraat de volgende vraag voorgelegd:

'Bent U voor of tegen instemming door Nederland met het verdrag tot vaststelling van een grondwet voor Europa?'

Een ruime meerderheid stemde tegen. De tegenstand was het felst in Urk. Daar stemde 91,6 procent van de kiezers tegen. De kiezers van Oegstgeest stemden in meerderheid vóór. Uit verkiezingsonderzoek bleek dat de keuze van veel tegenstemmers niet zozeer werd bepaald door kennisneming van de inhoud van de grondwet, als wel door onvrede met het Kabinet Balkenende II.

Onvrede met het gevoerde kabinetsbeleid is uiteraard een legitieme reden om bij gelegenheid van de verkiezing van de leden van de Tweede Kamer zijn stem uit te brengen op kandidaten van partijen die tegen dat beleid oppositie hebben gevoerd, maar het is een valse noot in het debat over de toekomst van Europa.

Hoe kan de aanzwellende eurofobie het best worden bestreden? Meer werk maken van subsidiariteit en proportionaliteit (evenredigheid) kan zeker geen kwaad:

Krachtens het subsidiariteitsbeginsel treedt de Unie op de gebieden die niet onder haar exclusieve bevoegdheid vallen, slechts op indien en voor zover de doelstellingen van het overwogen optreden niet voldoende door de lidstaten op centraal, regionaal of lokaal niveau kunnen worden verwezenlijkt, maar vanwege de omvang of de gevolgen van het overwogen optreden beter door de Unie kunnen worden bereikt (art. 5 lid 3 VEU).

Krachtens het evenredigheidsbeginsel gaan de inhoud en de vorm van het optreden van de Unie niet verder dan wat nodig is om de doelstellingen van de Verdragen te verwezenlijken (art. 5 lid 4 VEU).

José Manuel Barroso, voorzitter van de Commissie, erkent het belang van subsidiariteit:

'For me, subsidiarity is the translation of a democratic principle (...) The Lisbon Treaty puts in place new procedures to allow national parliaments to intervene if they have concerns about subsidiarity. But more importantly, we should develop a much clearer doctrine of how we decide when action needs to be taken at EU level, where the balance should lie between EU-level tools and national level tools, and what expectations should be placed on Member States implementing EU policy in their own countries.'⁷²

72 Geciteerd in Paul Craig and Gráinne de Búrca, *EU Law, Text, Cases and Materials*, Oxford 2011, p. 97.

De Nederlandse horeca-lobby heeft met succes aannemelijk gemaakt dat Nederland heel wel in staat is zelf de restaurantbezoeker te beschermen tegen het gevaar van onechtheid van de olijfolie die op tafel staat in hervulbare flessen zonder etiket.

In de visie van Barroso heeft het subsidiariteitsbeginsel betrekking op de vraag wie het beleid van de Europese Unie het best kan realiseren: de nationale staat of de Unie? Maar zou de vraag niet moeten luiden of het voorgenomen EU beleid niet al te zeer inbreuk maakt op de kernwaarden van deze of gene lidstaat?⁷³

Lees Gareth Davies Subsidiarity: the wrong idea, in the wrong place, at the wrong time:

'Subsidiarity misses the point. Its central flaw is that instead of providing a method to balance between Member State and Community interests, which is what is needed, it assumes the Community goals, privileges their achievement absolutely and simply asks who should do the implementing work.'⁷⁴

Proportionaliteit biedt het juiste verschietspel. Tast de door de Unie voorgenomen maatregel niet in onevenredige mate de waarden van de nationale staat aan? Stel, de Europese Unie heeft het voornemen ondernemers te verbieden zich bezig te houden met de verhuur van gelegenhedskleding die door bepaalde groepen van de bevolking als kwetsend zou kunnen worden ervaren (indianenpakken, tulbanden, priester gewaden). Zou dit voornemen niet moeten stranden op het door Nederland aangevoerde argument dat zijn bevolking in ruime meerderheid zeer gehecht is aan de traditionele viering van de sterfdag van de Heilige Nicolaas, een feest dat niet compleet is zonder mijter, bisschoppelijk gewaad en een pak van Zwarte Piet?

Europees privaatrecht is wat anders dan een fles olijfolie en een pak van Zwarte Piet. Gareth Davies:

'In the case of a contract code the argument is more balanced, but nevertheless many will take the view that the purely practical difficulties of dealing with foreign law cannot be so great that overcoming them justifies throwing out the enormous cultural history and tradition attached to national laws.'⁷⁵

Voor vele anderen zal de balans doorslaan naar de andere kant. Met het gewicht van de

73 Zie Paul Craig and Gráinne de Búrca, EU Law, Text, Cases and Materials, Oxford 2011, p. 100:

'The subsidiarity principle is defective. The focus should be on whether the EU norm violates proportionality by infringing too greatly on Member State values.'

74 Gareth Davies *Subsidiarity: the wrong idea, in the wrong place, at the wrong time*, Common Market Law Review, 43 (2006) p. 67 e.v.

75 Gareth Davies *Subsidiarity: the wrong idea, in the wrong place, at the wrong time*, Common Market Law Review, 43 (2006) p. 70.

culturele geschiedenis en traditie van het Nederlands Burgerlijk Wetboek valt het nogal mee. Winst is daarentegen gelegen in het feit dat de Nederlandse rechter na invoering van een Europees Burgerlijk Wetboek niet langer hoeft te worstelen met de weerbarstigheden van het Engelse *consideration*-vereiste en de Franse eis van een *cause licite dans l'obligation*. Ook is het dan niet langer nodig dat partijen dure Engelse en Franse deskundigen inhuren om de rechter voor te lichten met betrekking tot hetgeen het Engelse c.q. Franse recht in dit geval inhoudt. Deze winst weegt ruimschoots op tegen het verlies van de vertrouwde Haviltex-formule die wordt vervangen door een vertaling van de volgende bepaling:

'The construction of a contract has to determine the common intention of the parties or, if no such intention can be determined, the meaning that reasonable parties of the same kind as the parties would give to it in the same circumstances, taking into account, in particular, the nature and purpose of the contract, the conduct of the parties and the meaning commonly given to contract terms and expressions in the trade concerned.'

Een beleid gericht op de totstandkoming van een Europees Burgerlijk Wetboek doorstaat de proportionaliteitstoets met vlag en wimpel.

Wat doen we met de Hoge Raad?

Hoofdtaken van de cassatierechter zijn bewaking van de rechtseenheid en vormgeving van de rechtsontwikkeling (art. 81 Wet RO). Dient invoering van een Europees Burgerlijk Wetboek niet gepaard te gaan met gelijktijdige benoeming van een Europese cassatierechter? Zo niet, dan dreigt het gevaar dat de Italiaanse, Franse en Nederlandse cassatierechter dezelfde bepaling uit het Europees Burgerlijk Wetboek in uiteenlopende zin interpreteren. Tot 1992 deelden Frankrijk en Nederland de volgende bepaling over de aansprakelijkheid voor zaken:

'On est responsable non seulement du dommage que l'on cause par son propre fait, mais encore de celui qui est causé par le fait (...) des choses que l'on a sous sa garde' (art. 1384 Cc).

'Men is niet alleen verantwoordelijk voor de schade, welke men door zijne eigene daad veroorzaakt, maar ook voor die welke veroorzaakt is (...) door zaken welke men onder zijn opzicht heeft' (art. 1403 oud BW).

De Franse *Cour de cassation* las daarin een risico-aansprakelijkheid; de Nederlandse Hoge Raad een aansprakelijkheid gebaseerd op schuld.

De volgende vraag is uiteraard: moet instelling van cassatierechtspraak op centraal

Europees niveau niet leiden tot opheffing van de civiele kamer van de Hoge Raad der Nederlanden? Een bevestigend antwoord is niet onontkoombaar. In zaken voorgelegd aan de civiele kamer van de Hoge Raad heeft de eiser in cassatie in de regel aanzienlijk meer pijlen op zijn boog dan enkel de klacht dat de lagere rechter heeft blijk gegeven van een onjuiste rechtsopvatting met betrekking tot deze of gene bepaling uit het Burgerlijk Wetboek. Tekortschietende motivering is een even gangbaar verwijt in cassatie.

Om deze reden en om de Europese cassatierechter te behoeden voor verdrinking in een vloedgolf van zaken verdient de voorkeur een stelsel waarin de Hoge Raad in een enkel, zorgvuldig te selecteren, geval de Europese cassatierechter uitnodigt tot het uitspreken van een prejudiciële beslissing in de trant van art. 267 VwEU. Dit zou bijvoorbeeld dienen te geschieden indien het omstreden wetsartikel reeds door de Italiaanse en Franse cassatierechter in verschillende zin is uitgelegd.

Per slot van rekening

Een steeds hechter verbond tussen de volkeren van Europa, zonder verlies van identiteit en soevereiniteit; is dat niet de kwadratuur van de cirkel? Als het steeds hechter verbond wordt opgevat als de steeds voortgaande intensivering van de uitwisseling van goederen, diensten en ideeën, hoeft geen vrees te bestaan voor verlies van identiteit. De Nederlander die in 1957 elke dag een glaasje Bols-jenever dronk en nu een glas Sancerre is daardoor geen druppel minder Nederlander geworden.

Soevereiniteit is wat anders dan de totale afwezigheid van zeggenschap van anderen. De natuurlijke persoon die een contract sluit, geeft daarmee een deel van zijn vrijheid prijs. De staat die een verdrag sluit, verleent aan de andere verdragsluitende staten de bevoegdheid hem aan zijn verplichtingen te houden (art. 26 Verdrag van Wenen inzake het verdragenrecht).

NEE is het sleutelwoord van soevereiniteit. Staten zijn soeverein zolang hun nee leidt tot ontbinding van het verbond en herstel van hun onafhankelijkheid. De Europese Unie gunt haar achtentwintig lidstaten dit nee (art. 50 VEU). Nederland blijft heer en meester over zijn lot en kan besluiten de Europese Unie vaarwel te zeggen en zich te voegen in het gezelschap van Albanië en Zwitserland.

Alle in deze publicatie gebruikte afbeeldingen zijn afkomstig uit het publieke domein, tenzij anders vermeld, en te vinden via [wikimedia commons](#), [wikipedia](#) of [wikipaintings](#).

J.H. Nieuwenhuis⁷⁶

Leiden

⁷⁶ Prof. mr. Hans Nieuwenhuis is emeritus Hoogleraar Burgerlijk recht, verbonden aan het Instituut voor Privaatrecht van de Universiteit van Leiden.